

Samfunnsspeilet

1/94

Temaer i dette nummer:

- **Fruktbarheten i Norge**
- Kvinnelige forbrytere
- Valgkampen 1993
- Frynsegoder
- HVPU-reformen
- Kulturvaner i Norden
- Søskenkontakt

Naturressurser og miljø 1993

Statistisk sentralbyrå utarbeider statistikk over naturressurser og miljø. Det utvikles også metoder og modeller for å analysere viktige naturressurser og miljøforhold i sammenheng med øvrig samfunnsutvikling. Publikasjonen *Naturressurser og miljø* gir en årlig oversikt over dette arbeidet.

Naturressurser og miljø 1993 inneholder oppdaterte ressursregnskap for energi og utslippsregnskap for luft, samt resultater fra analyser basert på disse regnskapene. Videre presenteres nøkkeltall for fiske og fangst, jordbruksforurensninger, skogsressurser og skogsskader, kommunale avløpsanlegg og avfallsbehandling.

Naturressurser og miljø 1993 er et aktuelt oppslagsverk for personer innen forvaltning, forskning og undervisning, samt for alle ressurs- og miljøinteresserte personer.

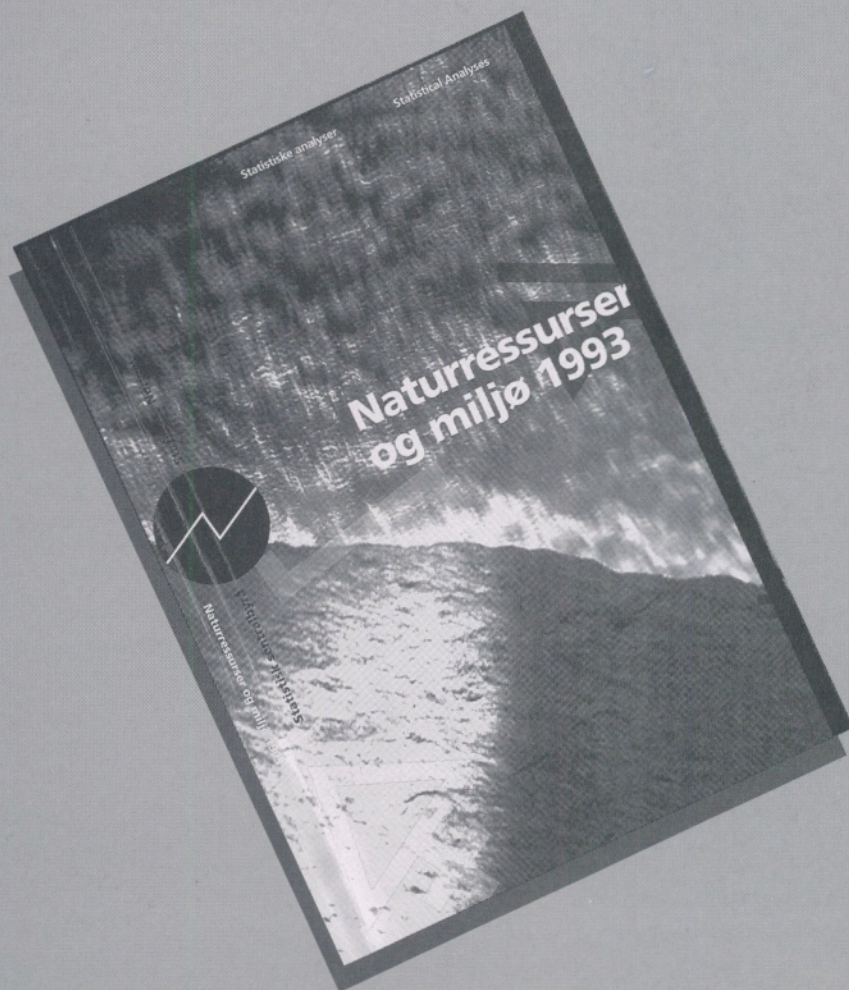
Publikasjonen kan bestilles fra:
Statistisk sentralbyrå,
Salg- og abonnementservice,
Postboks 8131 Dep.
N-0033 Oslo

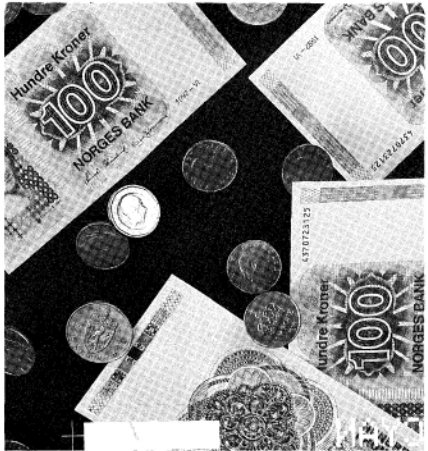
Telefon: 22 86 49 64
22 86 48 87
Telefax: 22 86 49 76

eller:
Akademika - avdeling for
offentlige publikasjoner
Møllergt. 17
Postboks 8134 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 11 67 70
Telefax: 22 42 05 51

Pris kr 115,00

Innhold

Fruktbarhet under reproduksjonsnivå i Norge <i>Øystein Kravdal</i>	2
Når gjerningsmannen er en kvinne <i>Ulla Haslund</i>	14
Valgkampen 1993 <i>Henry Valen</i>	21
Hvem får frynsegoder - og hvor mye? <i>Mads Ivar Kirkeberg</i>	25
HVPU-reformen: Intensjoner og forløp <i>Espen Søbye</i>	32
Kulturvaner i Norden - flest likhetstrekk <i>Paul Inge Severeide og Robert Ruud</i>	36
Søskenrelasjoner: Fortsatt vanlig med mange søsken og hyppig kontakt <i>Turid Noack og Anders Barstad</i>	40

Samfunnsspeilet
Nr. 1/1994 - 8. årgang

Redaksjon: Gunvor Iversen (ansv. red.), Kirsti Huserbråten (red.), Hege Kitterød, Randi Kjeldstad.
Redigering: Åshild Lønholden, Liv Hansen, Solfrid Michaelsen. **Design omslag/ maler:** Enzo Finger Design.
Trykk: Lobo Grafisk. **Priser:** Pr. år kr 145,-. Enkeltnr. kr 45,-.
ISSN 0801-7604. ISBN 82-537-3995-8.

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, oppgi kilde: Samfunnsspeilet/ Statistisk sentralbyrå.

Omslagsfoto: Tommy Normann Hansen.
Øvrige foto: S. 2: Per Claesson/ Mittet Foto A/S. S. 26: ACE/ Mittet Foto A/S, Bengt O. Olsson/ Mittet Foto A/S, Bengt af Geijerstam/ Mittet Foto A/S. S. 40: Lars Säfström/ Samfoto.

Fruktbarhet under reproduksjonsnivå i Norge¹

2

Endringene i de årlige fødselstallene gjennom de siste par tiår kan i stor utstrekning tilskrives at alder ved første fødsel har økt betydelig, men nå ser ut til å stabilisere seg. Dessuten har det gjennomsnittlige antall barn for de enkelte kull av kvinner blitt mindre, hovedsakelig på grunn av at stadig flere av dem som har fått sitt andre barn, har avstått fra å få det tredje. Det er nå tegn til midlertidig stabilisering av den såkalte kohortfruktbarheten på et nivå nær 2,0. Det er selvfølgelig stor usikkerhet knyttet til den videre utvikling, men alt i alt er det lite som tyder på noe markert oppsving med det første.

Øystein Kravdal

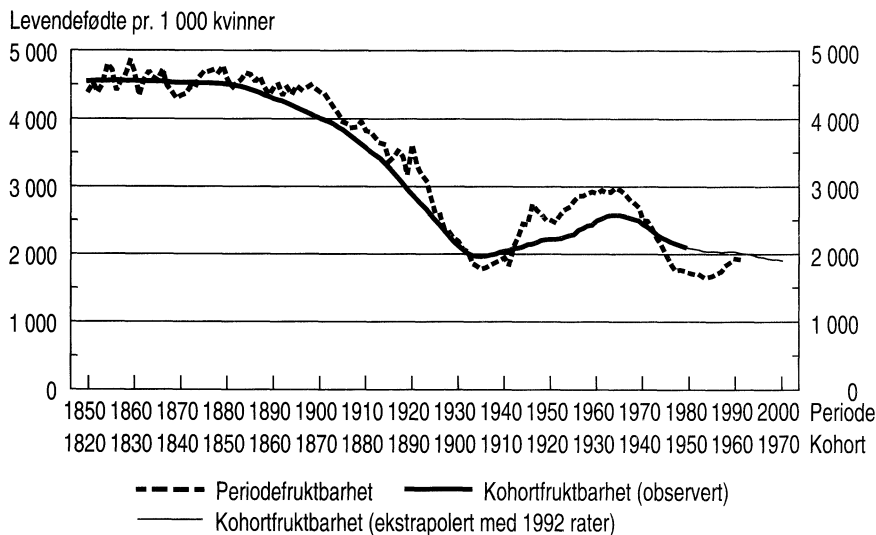

Norges folketall vokser stadig, ikke bare på grunn av et visst innvandringsoverskudd, men også fordi det hvert år blir født flere enn det dør. Det har vært en kraftig oppgang i fødselstallene på siste halvdel av 1980-tallet, men utviklingen peker likevel mot et svakt fødselsunderskudd et par tiår ut i neste århundre. Kvinner født på slutten av 1950-årene får neppe mer enn 2,0 barn i gjennomsnitt, og det er ingen tegn til økning for yngre fødselskull. Med en fruktbarhet² som er såpass lav, vil det totale folketallet avta på lengre sikt hvis det ikke fortsatt blir en viss tilstrømning utenfra. Det barnetall som er nødvendig for

å få akkurat balanse mellom fødsler og dødsfall, og som omtales som reproduksjonsnivået, er med dagens dødelighet 2,08. Dersom innvandringsoverskuddet derimot opprettholdes på det nivå vi har hatt de siste årene, vil folketallet fortsette å øke minst til 2 050 selv med en fruktbarhet på 1,9. Dette kommer fram i en ny befolkningsframskriving fra Statistisk sentralbyrå (1993a).

I denne artikkelen blir nye trekk ved fødselsmønsteret beskrevet og diskutert. Mens dødeligheten i vår del av verden følger en ganske jevn utvikling, riktignok med visse modifikasjoner som fortjener opp-

Figur 1: Samlet fruktbarhetstall for årene 1850-1992 og kohortene 1820-1970

Kilde: Brunborg 1988 og upubliserte tall

merksomhet, har det vært sterke svingninger i de årlige fødselstall både i Norge og andre land. Variasjonene i fødselstallene fra år til annet avspeiler både forskjeller i den alder da de ulike kull av kvinner får sitt første barn, forskjeller i avstanden mellom barna, og forskjeller i det totale antall barn en kvinne får i løpet av livet. Hver av disse såkalte "tempo-" og "kvantum"-komponentene er i sin tur et resultat både av individuelle beslutninger tatt under visse strukturelle forhold og av de normative føringer man er underlagt. Det er et høyt prioritert mål innenfor demografisk forskning å vinne økt innsikt i disse komplekse prosesser, for derigjennom å kunne gi rimelige anslag for den framtidige befolkningssammensetning.

Omriss av utviklingen i etterkrigstiden

Den stiplede kurven i figur 1 viser utviklingen i samlet fruktbarhetstall³ for hvert enkelt kalenderår fram til 1991. Etter en topp

på omtrent 3 i midten av 1960-årene var det et kraftig fall, etterfulgt av utflating og økning. Fra 1984 til 1989 økte samlet fruktbarhetstall fra 1,66 til 1,89 og antall fødsler fra 50 000 til 59 000. Etter 1989 har fruktbarheten holdt seg omtrent konstant.

Det gjennomsnittlige antall barn for hvert enkelt fødselskull (kohort) av kvinner varierer mindre enn det årlige samlede fruktbarhetstall.⁴ Som vist med den heltrukne kurven, har den såkalte kohortfruktbarheten falt fra over 2,5 blant kvinner som selv ble født på 1930-tallet, til 2,1 blant dem født i 1950 (Brunborg 1988).

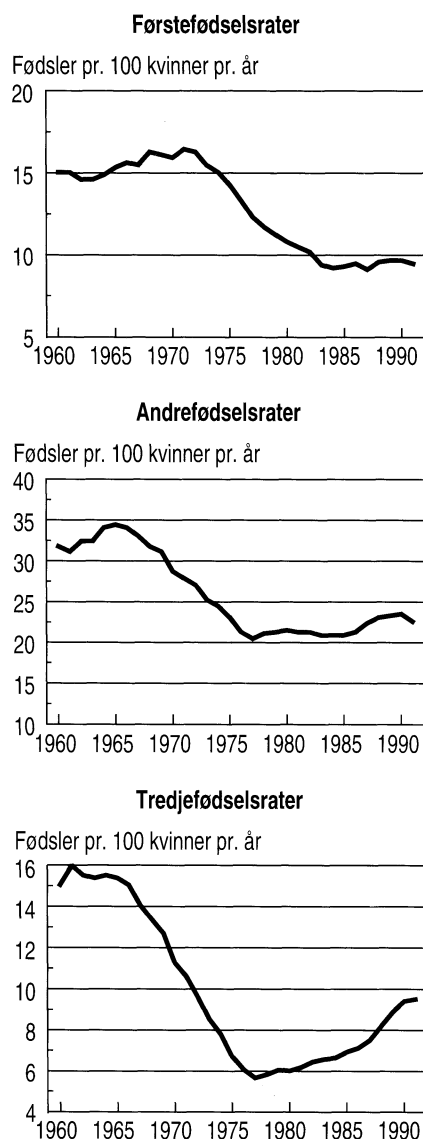
Mønsteret i andre industrialiserte land likner på det norske. Visse forskjeller er det imidlertid både i styrken av "baby-boomen" etter andre verdenskrig og den påfølgende nedgangen. For eksempel opplevde Norge en langt kraftigere økning i etterkrigstiden enn Sverige og Danmark. Danmark har lenge

hatt, og har fremdeles, et betydelig lavere samlet fruktbarhetstall enn Norge. Sverige har derimot kommet opp på et nivå omkring 2,1, etter en oppgang som er enda mer markert enn den norske. Ellers kan det nevnes at både England og Frankrike hadde samlet fruktbarhetstall på omtrent 1,8 i årene omkring 1990, mens USA lå på et nivå litt over 2,0. Den høyeste fruktbarheten i Vest-Europa finner vi på Island og i Irland.

Fruktbarheten er spesielt lav i Tyskland. Mens samlet fruktbarhetstall var under 1,75 bare i noen ganske få år i Norge, har det vært under 1,50 i alle år siden 1975 i Vest-Tyskland, og det ligger an til en kohortfruktbarhet på omtrent 1,6 blant kvinner født på slutten av 1950-tallet (Sardon 1990). Etter gjenforeningen har de østlige delstater bidratt til et ytterligere fall i samlet fruktbarhetstall. I det tidligere Øst-Tyskland har samlet fruktbarhetstall faktisk falt til det halve i løpet av den korte tiden etter at Berlin-muren brast! Sør-Europa har hengt etter i fruktbarhetsutviklingen, men framviser nå ekstremt lave tall. For eksempel har samlet fruktbarhetstall vært under 1 i enkelte regioner i Nord-Italia. I Øst-Europa har det stort sett vært en høyere fruktbarhet enn i resten av verdensdelen gjennom de siste 20 år, men etter de ferskeste tall å dømme har de politiske omveltningene ført til et markert fall også i andre land enn Øst-Tyskland.

Utviklingstrekk i første-, andre- og tredjefødsler

Når man skal søke forklaringer på disse svingningene i fruktbarheten i Norge, er det gunstig å bryte ned det grove fruktbarhetsmålet i mindre komponenter. Figur 2 viser hvordan de såkalte første-, andre-

Figur 2: Første-, andre- og tredje-fødselsrater¹. 1960-1991

¹ Utviklingsmønsteret gjelder ved alle aldre (unntatt førstefødsler for kvinner over 30 år) og er framkommet ved en standardiseringsmetode. Her er det absolutte nivået valgt slik at ratene for 1977 er som observert for 24-årige kvinner det året

og tredjefødselsratene har endret seg gjennom 30 år. Utviklingen har vært den samme for fjerde som for tredje barn, men dette er ikke vist på figuren. En rate kan i denne sammenheng oppfattes som en

sannsynlighet for at en kvinne som på et visst tidspunkt har f.eks. to barn, får ett barn til i løpet av påfølgende år. Beregningene er gjort ved en standardiseringsmetode der det er antatt at utviklingen i ratene over tid er den samme ved alle alderstrinn. Med unntak av visse forskjeller når det gjelder første fødsel (se nedenfor), viser dette seg å være en rimelig antakelse. På figuren er utviklingen plottet for kvinner i 24-årsalderen, og som eventuelt fikk sitt forrige barn to år tidligere. Kurvene ligger systematisk lavere for eldre kvinner, men er tilnærmet parallelle. For kvinner som er litt yngre, ligger kurvene høyere.

Følgende grunntrekk trer fram:

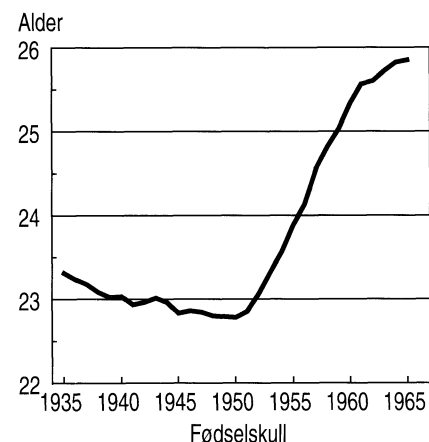
- ca. 1965: Nedgangen i andre-, tredje- og fjerdefødsler begynner. Særlig sterk nedgang for tredje- og fjerdefødsler.
 - ca. 1972: Nedgangen i førstefødsler for kvinner under 30 år begynner.
 - ca. 1977: Moderat økning i tredje- og fjerdefødsler begynner. Fallet i andrefødsler stopper.
 - ca. 1984: Fallet i førstefødselsratene for kvinner i 20-årene stopper. Svak økning i andrefødsler.
- Ekstra sterk økning i tredje- og fjerdefødsler.

Denne utviklingen skal nå beskrives litt grundigere. For ytterligere detaljer henvises til Kravdal (1993b).

Utsettelse av første fødsel

Førstefødselsratene blant kvinner under 30 år falt kraftig på 1970-

Figur 3: Medianalder ved første barns fødsel i ulike fødselskull

tallet og utover på 1980-tallet, og nedgangen var mer markert for dem under 25 enn for dem over 25. Denne utviklingen innebærer en økt alder ved første fødsel. Figur 3 viser at halvparten av de kvinnene som ble født 1950, selv hadde blitt mødre da de var 23 år, mens denne såkalte medianalderen var økt til nesten 26 år for 1963-kullet.

Den sterke økningen i samlet fruktbarhetstall etter 1984 kan særlig tilskrives to forhold. For det første ble det stadig flere kvinner over 25 år som hadde utsatt sin første fødsel. Denne "oppheitingen" av utsatte førstefødsler førte til en tilsvarende "oppheiting" av andrefødsler, slik at det ble en sterk økning også av det totale antall andrefødsler blant kvinner i slutten av 20-årene og i 30-årene. For det andre var det ikke en ytterligere utsettelse av første fødsel blant yngre kvinner. Tvert imot har fallet i førstefødselsratene blant kvinner i 20-årene stagnert etter omtrent 1984 (mens det har fortsatt blant tenåringene). Dette kommer også til syne som en mindre markert vekst i medianalder

Tabell 1: Barnetallsfordeling og gjennomsnittlig barnetall, etter alder og fødselskull

Alder	Fødselskull	Barnetallsfordeling (prosent)					Gjennomsnittlig barnetall
		0	1	2	3	4+	
20	1935	82,5	15,1	2,4	0,1	0,0	0,20
	1940	79,3	17,1	3,3	0,3	0,0	0,25
	1945	78,3	17,4	4,1	0,3	0,0	0,26
	1950	76,6	19,1	4,0	0,3	0,0	0,28
	1955	77,2	19,9	2,8	0,1	0,0	0,26
	1960	83,8	14,5	1,6	0,1	0,0	0,18
	1965	88,3	10,6	1,1	0,1	0,0	0,13
	1970	89,2	9,9	0,9	0,1	0,0	0,12
25	1971	89,7	9,5	0,8	0,0	0,0	0,11
	1935	36,8	31,1	24,3	6,5	1,3	1,04
	1940	34,5	28,5	26,6	8,3	2,2	1,16
	1945	33,1	29,5	27,5	8,2	1,8	1,16
	1950	34,1	32,2	27,6	5,5	0,7	1,07
	1955	42,9	30,7	22,9	3,1	0,3	0,87
	1960	52,2	27,7	17,3	2,5	0,3	0,71
	1965	55,9	27,2	14,4	2,3	0,2	0,64
30	1966	56,2	27,5	13,8	2,2	0,3	0,63
	1935	16,9	18,5	35,5	20,3	8,8	1,89
	1940	15,7	16,8	36,1	22,0	9,5	1,96
	1945	15,1	18,4	41,4	19,2	5,9	1,84
	1950	16,8	21,0	45,0	14,4	2,9	1,66
	1955	22,3	23,9	39,6	12,1	2,2	1,48
	1960	25,9	25,1	35,2	11,8	2,1	1,39
	1961	26,5	25,6	34,3	11,3	2,3	1,38
35	1935	11,3	11,8	32,1	26,8	18,0	2,36
	1940	10,9	11,4	34,2	28,2	15,5	2,32
	1945	10,5	12,8	42,3	25,2	9,1	2,13
	1950	11,5	15,0	46,0	21,5	6,0	1,97
	1955	14,4	16,6	42,8	21,0	5,2	1,87
	1956	14,7	16,8	42,1	21,2	5,2	1,87
40	1935	9,9	10,5	30,5	27,4	21,7	2,52
	1940	9,7	10,1	33,8	29,1	17,4	2,42
	1945	9,2	11,8	41,7	26,3	11,0	2,22
	1950	9,7	13,5	45,7	23,3	7,9	2,09
	1951	10,0	14,1	44,7	23,5	7,8	2,08

for første fødsel blant kullene født etter 1960. Utviklingen i tredje-fødslene har derimot bidratt ganske lite til økningen i det totale antall fødsler.

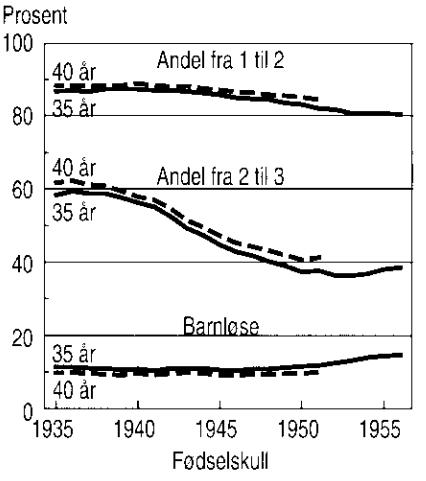
Blant eldre kvinner har det vært en økning av førstefødselsratene gjennom 1980-årene. Hvorvidt dette er nok til fullstendig å "gjøre opp for" de lave fødselsratene i yngre år er ennå usikkert. Barnløsheten har i flere år vært under 10 prosent, men man kan ikke se bort fra en

svak økning for kvinner født ut-over på 1950- og 1960-tallet (se tabell 1). Ved 35-årsalderen var det 15 prosent barnløse blant kvinner født i 1956, mot 11 prosent blant dem født på slutten av 1940-tallet.

Litt flere har nøydt seg med ett barn

I Norge får de aller fleste minst ett barn til etter at de har fått det første. Figur 4 viser at omtrent 85 prosent av de kvinnene som ble

Figur 4: Andel barnløse, andel av dem med minst ett barn som også har fått to, og andel av dem med minst to barn som også har fått tre. Målt ved 35- og 40-årsalder, etter fødselskull

født omkring 1940 og som selv har blitt mødre, har fått ett eller flere barn i tillegg til det første. For kvinner fra senere fødselskull nærmer denne andelen seg 80 prosent. Litt flere har altså nøydt seg med ett barn. I tillegg har det blitt en gradvis lengre avstand mellom første og andre barn. Den svake økningen i andrefødselsraten som framkommer i figur 2, tyder imidlertid på et svakt oppsving i tilbøyeligheten til å få barn nummer to, eller at avstanden mellom barna igjen blir litt kortere.⁵

Tobarnsfamilien nyter langt fra den samme oppslutning i alle andre vestlige industriland. For eksempel ser det ut til at over 30 prosent av dem som får sitt første barn i Tyskland, avstår fra videre reproduksjon, i tillegg til at det er betydelig høyere barnløshet enn i Norge (Höhn og Lüscher 1988).

Nedgang og ny vekst i tredjefødslene

Det er den økende tilbøyeligheten til å nøye seg med to barn som for-

klarer nesten hele fallet i gjennomsnittlig barnetall fra nesten 2,6 blant kvinner født i 1935 til 2,1 blant de født 15 år senere. Fallet i tredjefødsle ble brått etterfulgt av en stabil fase eller en viss økning i løpet av siste halvdel av 1970-årene. Det er de høyt utdannede kvinnene som har gått foran i denne økningen. Blant alle som har fått barn nummer to, er det nå de høyt utdannede som oftest får enda et barn (Kravdal 1992a).⁶

Som antydnet ovenfor, viser det seg imidlertid at den litt sterkere tilbøyeligheten til å få det tredje barnet (gitt at man har fått det andre) ikke forklarer mer enn en ganske liten del av økningen i samlet fruktbarhetstall fra 1984 til 1989.

I et internasjonalt perspektiv er det et bemerkelsesverdig sammenfall i utviklingen. Både i Sverige, England, USA og andre vestlige land er det dokumentert en utflating eller økning i tredjefødselsraten på midten av 1970-tallet (se f.eks. Prioux 1990). Også fallet omkring 1965 finner man igjen i andre land. Når det gjelder første fødsel, er det en nedgang i 1972 og en stabilisering eller økning i 1984 både i Norge og Sverige. Dessverre er den komparative forskningen på feltet ennå kommet svært kort.

Utviklingen i tredjefødselsratene slik den er vist i figur 2, trer selv sagt også fram i et kohortperspektiv. Mens over 60 prosent av tobarnsmødrene født i 1935 fikk enda et barn en eller annen gang i løpet av livet, er denne andelen nede i 40 prosent for kvinner født i 1950 (figur 4). En svak økning kan spores for yngre kohorter når de betraktes ved 35-årsalderen: Andelen av tobarnsmødrene som har fått minst ett barn til, har gått opp

fra 36 til 38 prosent⁷, mens andelen av **alle** kvinner som har fått tre barn har stabilisert seg (gått opp fra litt under 26 til litt over 26 prosent) fordi det samtidig har vært en viss økning i barnløsheten og i andelen som forblir ettbarnsmødre. Det gjennomsnittlige barnetallet kan komme til å krype så vidt under 2,0 for kvinner født på siste halvdel av 1950-tallet, men ser ut til å endre seg ganske lite fra kull til kull.

Andre familieendringer

Nedgangen og stabiliseringen av fødselstallene har gått hånd i hånd med betydelige endringer i familiemønsteret for øvrig. Blant annet har giftermålsalderen steget, og stadig flere velger å aldri gifte seg. Dette er for en stor grad kompensert ved de "papirløse ekteskap", slik at alder ved inngåelse av første samliv ikke ser ut til å ha endret seg mye de siste 20 år (Blom mfl. 1993). I tråd med denne utviklingen er også en stadig større andel av fødslelne blant kvinner som ikke er formelt gift. Samtidig har skilsmissegrensningen økt jevnt og trutt, og nærmer seg nå det europeiske toppnivå. Dersom en gruppe av nygifte opplever skilsmissegrensningen for 1992 gjennom resten av livet, vil 44 prosent av dem bli skilt (Statistisk sentralbyrå 1993b). Det er vist i en rekke land at samboerforholdene oppløses i enda større utstrekning (Hoem og Hoem 1992).

Liknende endringer har funnet sted i mye av den industrialiserte verden. Når det gjelder samboerforhold, har Sverige gått foran, med Danmark hakk i hæl (Popenoe 1987). I disse landene har det også vært et meget høyt nivå på skilsmissegrensningen, men Norge ligger nå ikke langt etter. Den høyeste skilsmissegrensningen

finner vi i USA (Bumpass mfl. 1991). Mange av de katolske landene i Europa, derimot, har i stor utstrekning holdt fast ved det stabile formelle ekteskap (Haskey 1992).

Endringene i fødselsmønsteret og svekkelsen av det tradisjonelle ekteskap er forårsaket av mange av de samme kulturelle, sosiale og økonomiske forhold. Dessuten er det en gjensidig påvirkning mellom disse to atferdsområdene. På den ene side øker skilsmissetilbøyeligheten ganske sterkt med avtagende barnetall (Kravdal 1988). Dette er selvsagt fordi barn kan gjøre det mindre attraktivt og mer brysomt å oppløse et ekteskap, og fordi par som opplever forholdet som lite tilfredsstillende kanskje begrenser barnetallet mer enn de ellers ville ha gjort. På den annen side fødes det relativt få barn blant skilte, og det er usikkert hvorvidt det blir kompensert for dette i et eventuelt nytt samliv senere. I en norsk undersøkelse er det funnet at kvinner født i 1945 som ved utløpet av sin fruktbare periode fremdeles levde i første ekteskap, hadde fått 0,2 barn mer enn de som hadde opplevd et brudd (Kravdal 1991). Noe av dette kan dessuten skyldes færre fødsler blant de sistnevnte før separasjonen. Resultatet tyder på at økningen i skilsmissetallene bare kan forklare en meget liten del av nedgangen i fødselstallene. Ikke minst av den grunn er det valgt å holde samlivoppløsning utenfor i diskusjonen nedenfor. Man må imidlertid være klar over at dagens høye skilsmissegrensninger kan virke generelt fruktbarhetshemmende, og ikke bare ha effekt gjennom et lavere barnetall blant dem som selv opplever et brudd. Som påpekt av bl.a. Bumpass (1990), kan en utbredt erkjennelse av at

samlivsbrudd er et sannsynlig utfall - og et utfall som ofte vil påføre mødrene et spesielt tungt ansvar for barna - føre til en allmenn vegring mot å få mange barn.

Også når det gjelder samlivs-inngåelse og fruktbarhet er årsaks-sammenhengene uklare. Det er et trivielt faktum at det å ha en fast partner øker sannsynligheten for å få et barn, men tidspunktet for inngåelsen av det man oppfatter som et mer permanent samliv kan godt være påvirket av et ønske om å få barn. Pardannelse og første fødsel kan dessuten være to begivenheter som begge er styrt av en overordnet oppfatning om at tiden er inne for familieetablering.

Hva bringer fremtiden?

Til tross for at fruktbarhet er det området som kanskje har fått størst oppmerksomhet innenfor demografisk forskning, er vår forståelse av den nære fortid sterkt begrenset. Det er til dels intens debatt mellom dem som mener at økonomiske forandringer i samfunnet ligger til grunn for det lave barnetallet og den ustabile familiesituasjonen, og dem som framhever betydningen av visse kulturelle forhold (sammenfatning av diskusjonen finnes hos bl.a. Pollak og Watkins 1993, Bruijn 1993). Samtidig er det delte meninger om virkningen av moderne familieplanleggingsmetoder. De fleste eksperter vil imidlertid være enige om at alle disse dimensjoner ved samfunnsutviklingen er viktige, og at diskusjonen om deres relative betydning vil motivere ytterligere forskning i lang tid framover. Med en slik usikkerhet er det ingen enkel oppgave å vurdere hvordan fremtiden kan komme til å arte seg. Nedenfor vil en del antatt viktige påvirkningsfaktorer bli omtalt, og deres mulige innvirkning på

den videre fruktbarhetsutviklingen vil bli kort diskutert.

Verdier i endring

Den belgiske demografen Lesthaeghe (1983; Lesthaeghe og Surkyn 1988) er blant dem som sterkest har hevdet at både det kraftige fruktbarhetsfallet ved århundreskiftet og nedgangen i etterkrigstiden i stor utstrekning var et resultat av verdsliggjøring⁸ og større individuell frihet: "The motivations for the two fertility declines may be different (child orientedness versus self-orientation), but ... form a logical sequence along a continuum leading to increasing individual freedom of choice". En slik legitimering av selvutfoldelse kan skape motvilje mot varige forpliktelser overfor familie og vil selvsagt være særlig betydningsfull hvis den er ledsaget av en likestillingsånd, slik at også kvinnene føler seg fri til å forfølge egne mål.

Blant demografer har det vært vanlig å anta at likestilling og individuell valgfrihet har kommet for å bli. Det er også hevdet at fokuseringen på materielt forbruk, som bidrar til å gjøre foreldrerollen relativt lite attraktiv, neppe vil svekkes med det første. Snarere er det i USA dokumentert en ytterligere økning av materielle forventninger og krav hos unge mennesker, til tross for det høye nivå som allerede er nådd (Crimmins mfl. 1991). For Norges vedkommende har det i enkelte undersøkelser kommet fram en stadig sterkere aksept for likestilling og en avtagende respekt for autoriteter (Listhaug 1992, Statistisk sentralbyrå 1981, 1991). Derimot er det tegn til stabilisering av de mer eksplisitte mål for familieverdier. Funn fra både Norge og USA tyder på at det ikke har vært noen ytter-

ligere liberalisering når det gjelder holdningene til ekteskap og skilsmisse i løpet av 1980-tallet (Thornton 1989, Listhaug 1992).

Sammenhengen mellom lønnet arbeid og barn

I vår tid er barnas verdi for foreldrene særlig av emosjonell karakter. Barn bidrar ikke til familiens inntekt, og er ikke nødvendige som alderdomsforsikring i økonomisk forstand. Derimot krever de intens omsorg som små, og mange barn er økonomisk avhengige av (eller tilbys støtte fra) sine foreldre til ganske langt ut i voksenlivet. Det er utviklet økonomisk-demografiske teorier som tar sikte på å forklare hvordan fruktbarheten påvirkes av kostnadene ved å ha barn - både de kostnadene som skyldes at moren (og en sjelden gang faren) taper inntekt ved å være hjemme og passe barn, og de som påløper på grunn av klær, mat og andre nødvendige artikler. Foregangsmannen innenfor denne teoritradisjonen er amerikaneren Gary Becker, som fikk nobelprisen i 1992 for sin anvendelse av økonomi innenfor andre fagfelt.

Ifølge disse teorier er det to forhold som har bidratt særlig sterkt til fruktbarhetsnedgangen, og for så vidt også til skilsmisseøkningen (se f.eks. Butz og Ward 1979, Becker 1991). Det ene er kvinnes sterkere interesse eller behov for egen yrkesdeltakelse, samt framveksten av et arbeidsmarked der det er stor etterspørsel etter kvinner. Under en slik utvikling kan man tenke seg at det i de beslutninger som tas angående familieførøkelser, legges gradvis større vekt på at kvinnen taper inntekt hvis hun får barn og dermed må være hjemme. (I motsetning til dette står den situasjon der yrkesaktivitet er utenkelig for en

mor uansett om hun får flere barn, eller der eventuell yrkesdeltakelse ligger så langt fram i tiden at noen få års utsettelse på grunn av et nytt barn ikke tillegges noen betydning.) Et annet viktig forhold ifølge økonomisk-demografisk teori er at kvinner har fått gradvis høyere lønn i forhold til menn - ikke minst på grunn av høyere utdanning, lengre yrkeserfaring og gjennomslag for likestillingskrav - og at dette innebærer et større inntektsstap hvis de er hjemme med barn, og dermed lavere fruktbarhet.

Det kan ikke være tvil om at de økonomiske kostnadene forbundet med å få barn faktisk er store. I Norge er det regnet ut at en kvinne født i 1950 som fikk to barn i første halvdel av 20-årene, har arbeidet 6,6 årverk mindre opp til 40-årsalderen enn en barnløs kvinne, og har hatt et inntektsstap etter skatt på 600 000 kroner målt i dagens pengeverdi (Kravdal 1992b). De direkte utgiftene på grunn av mat, klær, ekstra krav til boligstørrelse og -standard, og alminnelige fritidsaktiviteter for barna opp til de blir voksne ser ut til å være på omtrent samme nivå (Statens institutt for forbruksforskning 1990).

Man må imidlertid være klar over at kostnadene vil bli kraftig redusert dersom det finnes arbeid som er attraktivt for småbarnsmødre, og framfor alt dersom det er mulig å kjøpe seg fri fra omsorgsoppgavene for et moderat beløp. Da kan moren gå raskt ut i arbeid, og dermed få et mindre inntektsstap enn hun ellers ville hatt, men selvsagt på bekostning av visse utgifter til barneomsorg og muligens en mer anstrengende hverdag.⁹ På denne måten kan man få en oppgang i yrkesaktiviteten blant småbarns-

mødre samtidig med en økning eller et mindre kraftig fall i fødselstallene, avhengig av hvilke drivkrefter som ellers får utfolde seg.

I et samfunn der det er akseptert og praktisk mulig å fri seg fra fulltidsomsorgen ved å benytte barnehager, dagmammaer eller slektninger, vil det ikke nødvendigvis være de høytlønnende som har de høyeste kostnadene ved å få barn. Både i Norge og en del andre land er det en relativt høy tredjefødselshyppighet blant de velutdannede, som har høyt lønnspotensial og kanskje ekstra god grunn til å savne de ikke-økonomiske gevinstene ved sitt arbeid hvis de må være hjemme og passe barn (Kravdal 1992a). Dette kan avspeile en tilpasning mellom yrke og familie som er spesielt gunstig i økonomisk og praktisk forstand. Også studier av tidspunkt for første fødsel antyder at de høyt utdannede ikke har spesielt store kostnader ved å få barn (Kravdal 1993a)¹⁰

Familiepolitikens betydning

I de skandinaviske land spiller offentlig politikk en relativt sentral rolle når det gjelder å tilrettelegge for en kombinasjon mellom småbarnsomsorg og yrkesdeltakelse for begge foreldre. For eksempel har vi i Norge hatt en sterk økning i antall barnehageplasser gjennom de siste 15 år. Et stabilt omsorgstilbud som holder høy kvalitet og er sterkt subsidiert, kan tenkes å føre en mor raskt tilbake i arbeid etter fødselen, uten store kostnader og et altfor slitsomt hverdagsliv. Ifølge en ny norsk analyse er det en svakt fruktbarehetsstimulerende virkning av bedret barnehagedekning, muligens begrenset til det tredje barnet (Kravdal 1994). Det er tegn til at særlig de høyt utdannede har kun-

net dra nytte av barnehageekspansjonen.

I løpet av et drøyt tiår har det også vært en økning i lengden av lønnet og ulønnet svangerskapspermisjon, samt i lønnskompensasjonen i permisjonstiden. Også dette bidrar til å redusere kostnadene ved å få barn. I Sverige er det vist ganske klart at permisjonsrettighetene har innvirkning på fødselsmønsteret (Hoem 1990). For øvrig har det blitt utvidete rettigheter når det gjelder overgang til redusert arbeidstid og fravær på grunn av sykt barn og for å kunne amme. Det er også påpekt at det har vært en økning i de økonomiske overføringene til barnefamiliene gjennom barnetrygd og skattereformer (Skrede 1983).

Disse tiltak inngår ikke i noen bevisst befolkningspolitikk fra norske myndigheters side, men avspeiler snarere et ønske om å fremme likestilling og å styrke kvinnes, familienes og landets økonomi. Alt i alt kan de ha bidratt vesentlig til stabilisering og økning av fruktbarheten fra midten av 1970-årene og utover. Det er imidlertid et tankekors at fruktbarehetsutviklingen har vært såpass parallell i den vestlige verden, og at det til dels er i de samme år man finner markerte endringer. For eksempel er det påfallende likhetstrekk med England, der det offentlige påtar seg betydelig mindre ansvar for familiens tilpasning mellom arbeidsliv og barneomsorg. En mulig fortolkning er at det er andre krefter som har vært hovedansvarlig for trendbruddet på midten av 1970-tallet, men at politiske tiltak i Norge og Sverige kanskje har ført til en mer markert økning i fruktbarheten enn i en del andre europeiske land.

Et nærliggende spørsmål er om et eventuelt mindre gunstig økonomisk klima i framtiden kan føre til en mindre generøs familie- og arbeidsmarkedspolitik i Norge, og dermed en utvikling ned mot det fødselsnivå man finner i en del andre europeiske land. I Italia og Spania, der fruktbarheten er meget lav, er det nettopp det manglende støtteapparatet rundt de stadig flere yrkesaktive mødre som er trukket fram som en forklaring, i tillegg til høye kostnader ved boligetablering (Perez og Livi-Bacci 1992).¹¹

Inntekt og arbeidsløshet

I tidlige versjoner av økonomisk-demografisk teori ble det gjerne antatt at høyere inntekt for mannen gir høyere fødselstall. Etter hvert ble det sterkere oppmerksomhet omkring en mulig negativ virkning på grunn av at økt inntekt kan skape forventninger eller krav om å bruke mer penger på hvert barn. Det er få statistiske studier basert på individdata som viser at økt inntekt gir høyere fruktbarhet. For eksempel kommer det fram i en norsk analyse at sannsynligheten for å få et tredje barn er høyest dersom mannen har *lav* inntekt (Kravdal 1992a). Det er imidlertid vanskelig å måle en ren inntektseffekt der virkning av alle (i demografisk forstand) viktige faktorer som måtte være korrelert med inntekten, er rensket bort. Man kan derfor ikke se fullstendig bort fra at sammenhengen mellom inntekt og fruktbarhet faktisk kan være dominert av det positive bidraget. Mye tyder dessuten på at betydningen av inntekt avhenger av hvor mange barn paret allerede har, og kanskje av det allmenne velstandsnivået i samfunnet. Amerikanske demografer har hevdet at "baby-boomen" etter andre verdenskrig i stor utstrekning kom av

at stadig flere fikk råd til å oppfylle "tobarnsnormen", mens den økonomiske krisen i mellomkrigstiden gjorde at ganske mange nøyde seg med ett barn (Ryder 1979). Alt i alt kan det ikke utelukkes at kraftig inntektsfall eller -økning kan få synlige konsekvenser for fruktbarheten i Norge, uten at det her skal framsettes spådommer om den økonomiske situasjon for de nærmeste år. Virkningen vil til dels være avhengig av hvor raskt de materielle forventningene eventuelt innstiller seg på et annet nivå.

Ifølge en økonomisk-demografisk teori som legger særlig vekt på inntektsforholdene i unge voksne år (relativt til de materielle forventningene), vil menn fra små fødselskull greie å etablere seg godt på arbeidsmarkedet i ung alder på grunn av liten konkurranse, og dermed få første barn tidlig og mange barn totalt. I så fall skulle vi vente en økende fruktbarhet utover på 1990-tallet og inn i neste århundre etter hvert som de små kullene fra 1970-årene og første del av 1980-årene blir voksne. Denne såkalte Easterlin-hypotesen bygger imidlertid også på noen litt usikre antakelser om at menn og kvinner ikke kan erstatte hverandre fullt ut på arbeidsmarkedet, og at en kvinnes yrkesaktivitet i stor utstrekning styres av mannens inntekt (Easterlin 1980, Gustafsson 1992). Det ser ut til å være forholdsvis svakt empirisk grunnlag for Easterlin-hypotesen utenfor USA, særlig for land der det er et sterkt offentlig ansvar for den sosiale trygghet, og inntekten i mindre grad påvirkes av konkurranseforholdene (Pampel 1993).

En eventuelt vedvarende arbeidsløshet vil kunne bidra til å drive fruktbarheten nedover, selv om vi

ennå ikke har sett tydelige spor av de siste års negative utvikling på det norske arbeidsmarkedet. De fleste studier viser en slik sammenheng, med det forbehold at det kanskje er svakere effekt av kvinners enn av menns arbeidsløshet (eller frykt for arbeidsløshet). Blant annet er det konkludert ut fra et norsk materiale at de unge ønsker noen år med lønnet arbeid bak seg før de blir foreldre (Kravdal 1993a). Dette kan tyde på at ungdomsarbeidsløshet vil bidra til en utsettelse av første fødsel, som igjen vil føre til lavere endelig barnetall.¹² Det kan riktignok være økonomisk gunstig å legge småbarnsomsorg til nettopp en periode da moren likevel er hjemme med arbeidsledighetstrygd, men dette vil i mange tilfeller være vanskelig å oppnå selv ved god planlegging eller framsynthet. Også en mer langvarig utdanning for de unge vil kunne føre til høyere førstefødselsalder.

Prevensjon og abort

Når det gjelder prevensjonsbruk, er det heller ikke lett å tenke seg en utvikling som skulle bidra til økte fødselstall. I England er det visse tegn til at redsel for p-pillens bivirkninger skapte stabilisering og økning i tredjefødselsraten på midten av 1970-tallet (Murphy 1993). En kunne også tenke seg at AIDS-frykt bidrar til å gjøre pillen mindre attraktiv i visse grupper av befolkningen. For Norges vedkommende er det imidlertid ikke oppdaget noen nedgang i p-pillebruken de siste 15 år (Blom mfl. 1993). Med de piller som nå finnes på markedet og den minimale medisinske skepsisen som framkommer i media, virker en slik reverse-ring heller ikke spesielt sannsynlig i den nærmeste framtid. Det har heller ikke vært noen reduksjon i bruken av spiral i Norge, og sterili-

sering har kommet inn med full tyngde. For øvrig er provosert abort en lovlig nødutvei som tilsynelatende er bredt akseptert i visse livssituasjoner dersom man ikke på andre måter har lyktes med å utsette en fødsel eller begrense det totale barnetallet.

Til tross for et vidt spektrum av prevensjonsmetoder, er det omtrent 15 000 aborter årlig, mens det er 60 000 fødsler. Dette avspeiler en relativt utbredt og kanskje for lite effektiv bruk av "tradisjonelle" metoder, kombinert med en viss svikt også i de mest sikre metodene.¹³ Det er imidlertid vanskelig å forestille seg at absolutt alle kvinner tyr til abort dersom de blir gravide på et tidspunkt da de aller helst hadde sett seg ferdige med å få barn eller ikke hadde tenkt å få barn ennå. Dette tyder på at det fremdeles er et potensial for fruktbarhetsfall gjennom bedre utnyttelse av eksisterende metoder eller eventuelt utvikling av nye.

Konklusjon

Kartleggingen av de enkelte komponenter av fødselsmønsteret viser at endringene i fødselstallene gjennom de siste par tiår i stor utstrekning kan tilskrives en tilsynelatende avsluttet overgang til høyere alder ved første fødsel. Det gjennomsnittlige antall barn for de enkelte kull av kvinner har imidlertid også endret seg, hovedsakelig på grunn av at stadig flere har nøydt seg med to barn. Det er nå tegn til stabilisering av den såkalte kohortfruktbarheten på et nivå nær 2,0. Det kan komme til å bli en svak økning i andelen med tre barn blant kvinner født på siste halvdel av 1950- og utover på 1960-tallet - eventuelt motvirket av en litt større barnløshet. Tidligere brå endringer har imidlertid ikke vært forutsett, og man kan

selvsagt heller ikke nå se bort fra kraftige svingninger i de årlige fødselstall, som igjen vil gi opphav til markerte endringer i kohortfruktbarheten på litt lengre sikt.

En vurdering av de mest anerkjente forklaringsfaktorene antyder at et oppsving i fruktbarheten er spesielt sannsynlig dersom det blir ført en politikk som gjør det enda enklere å kombinere barn og arbeid, eller som på andre måter bidrar til en kraftig reduksjon av kostnader og strev forbundet med barneomsorg. En slik politikk vil være svært ressurskrevende. Ellers kan man selvsagt ikke se bort fra at det for eksempel oppstår en reaksjon på vår forbrukskultur, som i sin tur bidrar til at barn blir "billigere i drift", og som dessuten snevrer inn vårt vide spektrum av alternativer til det å bruke tid og penger på et ekstra barn.

En fortsatt fruktbarhet under reproduksjonsnivå fører til fødselsunderskudd på lengre sikt, men ikke nødvendigvis til nedgang i folketallet. Det kommer an på innvandringen. Med en fruktbarhet på 1,9, et forholdsvis moderat innvandringsoverskudd på 8 000, og en viss økning i levealderen vil befolkningen fortsette å vokse minst et halvt århundre til. Vi vil høyst sannsynlig få en større andel eldre¹⁴, men verken aldring eller et eventuelt fall i folketallet bør skape sterk framtidspessimisme. De mulige negative konsekvensene for vår velferd har blitt sterkt betont fra enkelte hold, blant annet fra demografer og politikere i Frankrike (Teitelbaum og Winter 1985, Gauthier 1993). Både i Frankrike og en del andre europeiske land har det da også blitt ført en ganske aktiv fruktbarhetsfremmende befolkningspolitikk,

med tilsynelatende moderat resultat (Höhn 1987). Det viser seg imidlertid gang på gang i empiriske studier at det er vanskelig å oppdage noen tydelig negativ innvirkning av aldring og befolkningsnedgang på de økonomiske faktorene som er av størst betydning for vår materielle velstand (Espen-shade 1978, Day 1992, Richter 1992, Holtsmark og Aamdal 1993). På den annen side er det en klar erkjennelse av at aldringen vil kreve betydelige tilpasninger både når det gjelder privat og offentlig forbruk, blant annet med en større del av ressursene allokert til eldreomsorg. Dette vil utvilsomt stille vår evne til samfunnsplanlegging på store prøver. I USA ble det for noen år siden vedtatt å heve pensjonsalderen litt for å lette byrden ved å forsørge det økende antall eldre (Weaver 1986). Dette er eksempel på en tilpasning til en demografisk utvikling som er forutsett i god tid. **Raske** endringer i befolkningen vil vanskeliggjøre omstillingen. For Norges vedkommende er det for øvrig hevdet at det kan bli økonomisk uoverkommelig å holde hjulene i gang i de mest grisgrendte områder av landet dersom disse får en uforholdsmessig stor del av et eventuelt befolkningsfall (Thonstad 1984).

Det hører også med til dette bildet at en rekke land i verden er sterkt bekymret for sin vedvarende **høye** fruktbarhet. Det er ingen enkel sammenheng mellom befolkningsvekst og økonomisk vekst i den fattige del av verden heller. Blant annet er det ofte påpekt at befolkningsvekst kan føre til teknologisk fornyelse og mulighet til å ta nye ressurser i bruk, avhengig av naturgrunnlag, befolkningstetthet og den politikk som blir ført. Tross alt ser det imidlertid ut til å være en overvekt av argumenter for en

negativ sammenheng mellom økonomisk vekst og befolkningsvekst (Kelley 1986, Simon 1993). I de siste år har det dessuten vært en økende oppmerksomhet mot den overutnytting av ressurser og de varige miljødeleggelser som kan følge i kjølvannet av et stort befolkningspress i u-landene (Davis and Bernstam 1990, Bongaarts 1992, Ehrlich mfl. 1993). Mange er også opptatt av de ødeleggelser vi er direkte ansvarlige for i den rike del av verden. Sett på denne bakgrunn kan man knapt tillate seg å være bekymret for en eventuell moderat nedgang i Norges folketall et stykke ut i neste århundre.

1. Mine kollegaer Svein Blom, Nico Keilman, Turid Noack og Marit Rønsen takkes for kommentarer til artikkelen.

2. I demografisk terminologi er fruktbarhet et mål for antall levendefødsler når man på et eller annet vis tar hensyn til befolkningens størrelse og aldersstruktur.

3. "Samlet fruktbarhetstall" er et vanlig mål for fruktbarhet. Det angir hvor mange barn en kvinne får i løpet av livet dersom hun ved hvert alderstrinn opplever den fødselssannsynligheten som er observert ved dette alderstrinnet i det aktuelle kalenderår.

4. Fruktbarheten for kvinnekohorter som ennå ikke er ferdige med sin fruktbare periode (født etter 1950) er beregnet ved å anta at de i resten av livet har de samme aldersspesifikke fødselssannsynligheter som dem vi observerte i 1992.

5. I denne anledning kan det nevnes at man i Sverige har fått en ekstra stor økning i andrefødselsratene blant kvinner som fikk sitt første barn mindre enn tre år tidligere. Dette er antatt å henge sammen med innføringen av visse permisjonsregler som gjør det økonomisk gunstig å få barna med mindre enn 30 måneders mellomrom. Med så tette fødsler trenger ikke moren å gå ut i arbeid i mellomtiden for å opparbeide ny rett til lønnet svangerskapspermisjon (Hoem 1990).

6. Dette er til tross for at de er eldre når de begynner å få barn, noe som vanligvis bidrar til en lavere hyppighet av tredje-fødsler. Blant de høyt utdannede er det på den annen side en forholdsvis høy barnløshet, slik at deres gjennomsnittlige barnetall faktisk er lavere enn blant kvinner med mindre utdanning.

7. Den beskjedne økningen i forhold til hva som kommer fram i figur 2, skyldes at alder ved andre fødsel er holdt fast i de beregninger som ligger til grunn for figuren. Morens alder ved andre fødsel har imidlertid økt ganske kraftig, og som nevnt ovenfor er sannsynligheten for å få et tredje barn lavere jo høyere alderen er.

8. Resultater fra Norge bekrefter at individenes religiøse aktivitet har stor innvirkning på både deres fødsels- og familiemønstre. Man ser også store forskjeller i demografisk atferd mellom de ulike landsdelene. Mye av dette skyldes nok en større kirkelig påvirkning på Sør- og Vestlandet enn ellers i landet.

9. Det siste er langt fra åpenbart. En fulltids husmor har det ikke nødvendigvis mindre slitsomt enn en kvinne som har ansvar for å hente og bringe barn, utføre eget lønnsarbeid, og kanskje være hoveddeltaker i husarbeidet på kveldstid.

10. Økonomisk-demografisk teori er ennå ikke utviklet langt nok til å gi en god beskrivelse av disse nyere relasjoner mellom yrkesaktivitet, utdanning og fruktbarhet. Grunnideen om de økonomiske kostnaders betydning kan ikke forkastes på grunnlag av moderne (skandinavisk) empiri, men variasjonene i kostandene mellom ulike grupper av kvinner og over tid kan avvike betydelig fra det som gjerne har vært antatt. Teoretisk orienterte demografer og økonomer er nå i ferd med å inkorporere blant annet prisen på barnepass i sine modeller (se f.eks. Ermisch 1989).

11. For beregning av boligprisen betydning, se Ermisch (1988).

12. Det er en statistisk sterk, men trolig avtagende, sammenheng mellom alder ved første fødsel og totalt barnetall.

13. For eksempel konkluderer Trussell og Kost (1987) etter en gjennomgang av en rekke studier fra 1970- og 1980-tallet at det selv med perfekt bruk av p-piller kan

være opp til 5 prosent sannsynlighet for svangerskap i løpet av en tiårsperiode. Spiral er forbundet med noe større risiko for uønsket graviditet.

14. Vi har allerede en lang periode med aldring bak oss. Det har gjennom flere tiår blitt flere alderspensjonister og en spesielt sterk økning i andelen over 80 år, som er særlig viktig i et omsorgsperspektiv. Etter en stabil periode vil det igjen bli en sterk økning av antall og andel eldre et stykke ut i neste århundre. Dersom fødselsratene holder seg på et konstant og forholdsvis lavt nivå og det ikke er noe innvandringsoverskudd, vil andelen eldre øke i mange tiår, men til slutt stabiliseres. Et innvandringsoverskudd vil selvsagt bidra til større folketall og dempet aldring.

Litteratur

Becker, G.S. (1991): *Treatise on the family* 2nd ed. Cambridge: Harvard University Press.

Blom, S., T. Noack og L. Østby (1992): *Giftermål og barn - Bedre sent enn aldri?* SØS 81. Statistisk sentralbyrå. Oslo-Kongsvinger.

Bongaarts, J. (1992): "Population growth and global warming." *Population and Development Review* 18 (2): 299-319.

de Bruijn, B. (1993): "Interdisciplinary backgrounds of fertility theory." PDOD Paper 16. University of Groningen.

Brunborg, H. (1988): *Kohort- og periodefruktbarhet i Norge 1845-1985*. Rapport 88/4. Statistisk sentralbyrå. Oslo-Kongsvinger.

Bumpass, L.L. (1990): "What's happening to the family? Interactions between demographic and institutional change." *Demography* 27 (4): 483-498.

Bumpass, L.L., T.C. Martin og J.A. Sweet (1991): "The impact of family background and early

marital factors on marital disruption." *Journal of Family Issues* 12 (1): 22-42.

Butz, W.P. og M.P. Ward (1977): "The emergence of countercyclical U.S. fertility." *American Economic Review* 69 (3): 318-328.

Crimmins, E.M., R.A. Easterlin og Y. Sako (1991): "Preference changes among American youth: Family, work, and goods aspirations, 1976-86." *Population and Development Review* 17 (1): 115-133.

Davis, K. og M.S. Bernstam, red. (1990): "Resources, environment and population. Present knowledge, future options." *Population and Development Review* Suppl. vol. 16.

Day, L.H. (1992): *The future of low-birthrate populations*. Routledge: London.

Easterlin, R.A. (1980): *Birth and fortune: The impact of numbers on personal welfare*. New York: Basic Books.

Ehrlich, P.R., A.H. Ehrlich og G.C. Daily (1993): "Food security, population and environment." *Population and Development Review* 19 (1): 1-32.

Ermisch, J. (1988): "Econometric analysis of birth rate dynamics in Britain." *Journal of Human Resources* 23 (4): 563-576.

Ermisch, J. (1989): "Purchased child care, optimal family size and mother's employment." *Journal of Population Economics* 2: 79-102.

Espenshade, T.J. (1978): "Zero population growth and the economies of developed nations."

Population and Development Review 4: 645-680.

Gauthier, A.H. (1993): "Towards renewed fears of population and family decline." *European Journal of Population* 9: 143-168.

Gustafsson, S. (1992): "Cohort size and female labour supply." *European Journal of Population* 8: 1-21.

Haskey, J. (1992): "Patterns of marriage, divorce and cohabitation in the different countries of Europe." *Population Trends* HMSO: 27-36.

Hoem, J.M. (1990): "Social policy and recent fertility change in Sweden." *Population and Development Review* 16 (4): 735-748.

Hoem, B. og J.M. Hoem (1992): "The disruption of marital and non-marital unions in contemporary Sweden." I J. Trussell, R. Hankinson og J. Tilton (red.): *Demographic applications of event history analysis*. Oxford: Clarendon Press.

Holtmark, B. og K. Aamdal (1993): "Makroøkonomiske konsekvenser av befolkningsutviklinga." Reprint Series 62. Statistisk sentralbyrå. Oslo-Kongsvinger.

Höhn, C. (1987): "Pronatalist policies in advanced societies: Pronatalist and migration strategies." *European Journal of Population* 3: 459-481.

Höhn, C. og K. Lüscher (1988): "The changing family in the Federal Republic of Germany." *Journal of Family Issues* 9 (3): 317-335.

Kelley, A.C. (1988): "Economic consequences of population change in the third world." *Journal of Economic Literature* 26: 1685-1728.

Kravdal, Ø. (1988): "The impact of first-birth timing on divorce: New evidence from a longitudinal analysis based on the Central Population Register of Norway." *European Journal of Population* 4: 247-269.

Kravdal, Ø. (1991): *Hvor mange barn*. Oslo: Universitetsforlaget.

Kravdal, Ø. (1992a): "The emergence of a positive relation between education and third-birth rates in Norway with supportive evidence from the United States." *Population Studies* 46 (3): 459-475.

Kravdal, Ø. (1992b): "Forgone labor participation and earning due to childbearing among Norwegian women." *Demography* 29 (4): 545-564.

Kravdal, Ø. (1993a): "The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first birth in Norway." Kommer i *Population Studies* 48.

Kravdal, Ø. (1993b): "Components of the recent fertility increase in Norway: Period and cohort perspectives." I Kravdal, Ø.: *Sociodemographic studies of fertility and divorce in Norway with emphasis on the importance of economic factors*. Doktoravhandling. Universitet i Oslo.

Kravdal, Ø. (1994): "How the local supply of day care centres influences fertility in Norway: A parity-specific approach."

Upublisert manus. Statistisk sentralbyrå. Oslo-Kongsvinger.

Lesthaeghe, R. (1983): "A century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions." *Population and Development Review* 9 (3): 411-435.

Lesthaeghe, R. and J. Surkyn (1988): "Cultural dynamics and economic theories of fertility change." *Population and Development Review* 14: 1-45.

Listhaug, O. (1992): *Norske verdier 1982-1990: Stabilitet og endring*. ISS Rapport 30. Institutt for sosiologi og samfunnskunnskap. Universitetet i Trondheim.

Pampel, F.C. (1993): "Relative cohort size and fertility: The socio-political context of the Easterlin effect." *American Sociological Review* 58: 496-514.

Perez, M.D. og M. Livi-Bacci (1992): "Fertility in Italy and Spain: The lowest in the world." *Family Planning Perspectives* 24 (4): 162-171.

Pollak, R. og S.C. Watkins (1993): "Cultural and economic approaches to fertility: Proper marriage or mesalliance?" *Population and Development Review* 19 (3): 467-496.

Popenoe, D. (1987): "Beyond tradition: A statistical portrait of the changing family in Sweden." *Journal of Marriage and the Family* 49: 173-183.

Prioux, F. (1990): "Fertility and family size in western Europe." *Population* English selection 2: 141-161.

Richter, J. (1992): "Economic aspects of aging: Review of the literature." I Forente Nasjoner: *Demographic causes and economic consequences of population aging*. Economic Studies 3: 171-186. ECE/UNPF: New York.

Ryder, N.B. (1979): "The future of American fertility." *Social Problems* 26 (3): 359-369.

Sardon, J.-P. (1990): "Generation replacement in Europe since 1900." *Population* English Selection 3: 15-32.

Simon, J. L. (1993): "Economic thought about population consequences: Some reflections." *Journal of Population Economics* 6: 137-152.

Skrede, K. (1983): "Family policy in relation to changes in family structure and the distribution of income." Notat 83:1. Institutt for sosialforskning. Oslo.

Statens institutt for forbruksforskning (1990): "Standardbudsjett for forbruksutgifter." Sammendrags-serie 2. Oslo.

Statistisk sentralbyrå (1981): *Fruktbarhetsundersøkelsen 1977*. NOS B 197. Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå (1991): *Familie- og yrkesundersøkelsen 1988*. NOS B 959. Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå (1993a): *Ukens statistikk* 51/52. Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå (1993b): *Befolkningsstatistikk 1992 Hefte III Oversikt*. NOS C 58. Oslo-Kongsvinger.

Teitelbaum, M.S. og J. M. Winter (1985): *The fear of population decline*. San Diego : Academic Press.

Thonstad, T. (1984): "Økonomiske konsekvenser av befolkningsnedgang." *Sosialøkonomen* 7: 27-31.

Thornton, A. (1989): "Changing attitudes towards family issues in the United States." *Journal of Marriage and the Family* 51: 873-895.

Trussell, J. og K. Kost (1987): "Contraceptive failure in the United States: A critical review of the literature." *Studies in Family Planning* 18 (5): 237-283.

Weaver C.L. (1986): "Social security in aging societies." *Population and Development Review* 12 suppl.: 273-294.

Øystein Kravdal har vært forsker i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår, og er nå ved Kreftregisteret.

Når gjerningsmannen er en kvinne

14

Hver tiende person som ble siktet for en forbrytelse i 1992 var kvinne. Kvinner gjør seg oftest skyldig i tyveri, narkotikakriminalitet og bedrageri. Det er simpelt tyveri som er kvinnes tyveriform, mens menn oftest begår grovt tyveri. Forbrytelse begått av kvinner er sannsynligvis mindre grove enn forbrytelser begått av menn, og det er derfor vanskelig å se om kvinner og menn får lik behandling i rettsapparatet.

Ulla Haslund

I en av de første beretningene om kriminalitet i vår kultur har kvinnen en ikke ubetydelig rolle. Hun oppildner mannen til en straffbar handling, og hun tar for seg av utbyttet. Sett ut fra dagens lovgivning gjør hun seg skyldig i to forbrytelser som til sammen kvalifiserer til høyere straff enn det tyveriet mannen begår. Som kjent ble saken oppklart, og etter straffen å dømme ble skylden tilsynelatende fordelt likt mellom de to.

Få kvinnelige lovbyggere

I dagens samfunn framstår kvinnen som lite aktiv når det gjelder kriminalitet. I 1992 ble 9 500 kvinner siktet for lovbrudd her i landet, sammenliknet med 69 300 menn. Da er det snakk om alle typer kriminalitet (bortsett fra trafikkforseelser og tollforseelser som ble avgjort ved forenklede forelegg), fra relativt uskyldige forseelser til grove forbrytelser. Det vil si at kvinneandelen for all kriminalitet sett under ett var 12 prosent. For forbrytelser, det vi kanskje helst tenker på som kriminalitet, ble det siktet 2 700 kvinner og 21 700 menn, dvs. at kvinneandelen var 11 prosent. I det følgende er det forbrytelser vi snakker om når ikke noe annet er

nevnt, fordi det er for forbrytelser vi har statistikk som gjør det mulig å følge utviklingen bakover i tid.

Når kvinner blir siktet, er det, i likhet med når menn blir siktet, oftest for en eller annen form for tyveri. Dette gjaldt 32 prosent av de kvinnelige siktede i 1992, hvorav hver annen for såkalt simpelt tyveri. Deretter fulgte 26 prosent siktet for narkotikakriminalitet og 12 prosent siktet for bedrageri. Til sammenlikning ble 39 prosent av de mannlige siktede siktet for tyveri (hvorav femdelen for simpelt tyveri), 15 prosent for narkotikakriminalitet og 6 prosent for bedrageri.

Relativt få kvinner blir siktet for grovt tyveri (12 prosent av kvinnene siktet i fjor mot 25 prosent av mennene), forbrytelser mot liv, le-

Forbrytelser er mer alvorlige lovbrudd enn forseelser. Hovedregelen er at lovbrudd som ifølge loven kan straffes med fengsel i mer enn tre måneder er forbrytelser, så sant noe annet ikke framgår av lovteksten. De øvrige lovbruddene er forseelser.

Tabell 1: Siktede for forbrytelser¹ i 1992, etter kjønn og type forbrytelse. Prosentandel kvinner

Forbrytelse	Begge kjønn	Kvinner	Menn	Andel kvinner. Prosent
Alle forbrytelser	24 343	2 676	21 667	11,0
Underslag	322	81	241	25,2
Bedrageri og utroskap	1 566	331	1 235	21,1
Dokumentfalsk	531	109	422	20,5
Simpelt tyveri	2 358	445	1 913	18,9
Simpelt ran	93	17	76	18,3
Narkotikaforbrytelse	3 903	683	3 220	17,5
Vold mot offentlig tjenestemann	255	30	225	11,8
Heleri og etterfølgende bistand	760	88	672	11,6
Annen forbrytelse	14 648	909	13 739	6,2

¹ Forbrytelsestyper der kvinneandelen av de siktede er større enn av siktede totalt

geme og helbred (6 prosent av kvinnene mot 12 prosent av mennene) og sedelighetsforbrytelser (0,7 prosent av kvinnene mot 3 prosent av mennene).

Kvinneandelen er stabil, men kvinnene endrer kriminalitetsmønster

Andelen kvinner blant de siktede i 1992 (11 prosent) lå under gjennomsnittet for siste tiårsperiode og var den laveste andelen de siste fire årene. For tiden er kvinneandelen tilnærmet stabil. Den kan heller ikke sies å ha økt mye i løpet av de årene vi har sammenliknbare tall for, dvs. fra 1956. I årene før 1960 lå kvinneandelen under 8 prosent, i løpet av 1960- og 1970-årene økte den jevnt til 11 prosent for så å stabilisere seg der.

Kvinnenes kriminalitet har endret seg kvalitativt mer enn kvantitativt. Går vi tre tiår tilbake, finner vi at over 60 prosent av de siktede kvinnene var siktet for simple tyverier eller ærekrenkelser, mens dette gjaldt 25 prosent av de siktede mennene. Tilsvarende andeler i 1992 var 17 prosent for kvinner og 9 prosent for menn. Endringen har skjedd gradvis.

Hvilke typer kriminalitet blir så kvinner siktet for i dag når de ikke lenger så ofte siktes for simple tyverier? Kvinneandelen har økt betydelig når det gjelder andre vinningsforbrytelser som bedrageri, underslag og ran. For 30 år siden utgjorde kvinner 7 prosent av de siktede for slike forbrytelser, hvorefter kvinneandelen nesten uten unntak har økt for hvert år og i 1992 var oppe i 22 prosent. Det er imidlertid narkotikaforbrytelser som sammen med simple tyverier skiller seg ut som våre dagers kvinnekriminalitet. Dette er å betrakte som en ny type kriminalitet

sett i et 30-årsperspektiv. Narkotikaforbrytelser ble for første gang skilt ut i statistikken i 1968, få år etter at denne typen kriminalitet for første gang ble behandlet konkret i lovverket. Det var dengang en meget høy andel kvinner blant de siktede, hele 31 prosent. I 1992 var kvinneandelen blant de narkotikasiktede 17 prosent, men dette er likevel betydelig høyere enn kvinneandelen på 11 prosent for alle typer forbrytelser sett under ett. Dette er den type kriminalitet som uten sammenlikning har økt mest i løpet av det tidsrommet statistikken gir oversikt over. 14 ganger så mange narkotikaforbrytelser ble etterforsket i 1992 som 20 år tidligere. Til sammenlikning ble tallet på forbrytelser totalt tredoblet i samme tidsrom. Narkotikakriminaliteten har i løpet av et par tiår også endret karakter i retning av grovere og mer organiserte former. Et resultat av denne forgrovingen er at strafferammene flere ganger er skjerpet i løpet av det relativt korte tidsrommet. Vi kommer senere inn på at kvinner muligens i mindre grad enn menn tiltrekkes av planlagt og organisert kriminalitet. Dette kan være årsaken til at kvinneandelen blant siktede for narkotikakriminalitet er gått tilbake etter hvert som denne typen kriminalitet har endret karakter.

Grovt tyveri, mannens tyveriform

Grovt tyveri er den hyppigst forekommende forbrytelsestypen i våre dager. Hver fjerde forbrytelse som blir anmeldt er et grovt tyveri. Det faktum at kvinner tilsynelatende sjelden begår grovt tyveri er en vesentlig del av forklaringen på den lave kvinneandelen blant de siktede. Bare 6 prosent av de siktede for grovt tyveri i 1992 var kvinner, og det samme gjaldt

Et tyveri betraktes vanligvis som grovt hvis det har vært utført ved innbrudd eller fra person på offentlig sted, hvis gjerningsmannen har vært forsynt med våpen, sprengstoff eller liknende, hvis det gjelder en betydelig verdi eller hvis det av andre grunner er av særlig farlig eller samfunnsskadelig art.

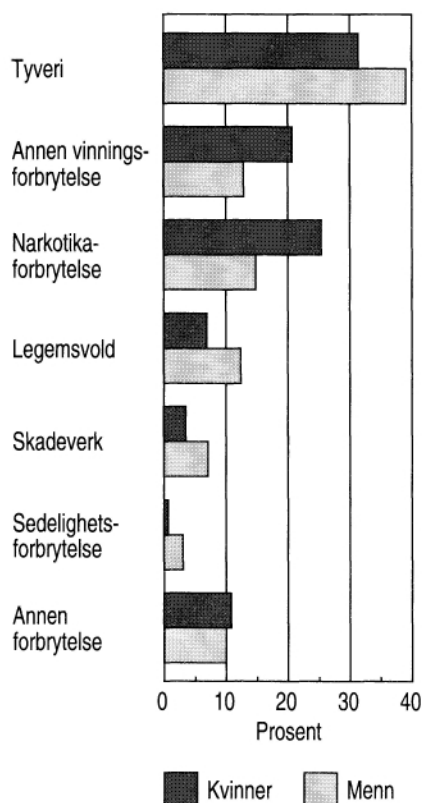
Simpelt tyveri er tyveri som ikke er knyttet til noen av de forutsetninger som gjelder for grovt tyveri.

Tyveriformen naskeri gjelder ubetydelige verdier eller er forbundet med andre formildende omstendigheter. Naskeri gikk i 1971 over fra å være forbrytelse til å bli forseelse og er derfor holdt utenfor når denne artikkelen omtaler utviklingen over tid.

brukstyveri av motorkjøretøy. Når det gjaldt simpelt tyveri derimot, var 19 prosent av de siktede kvinner. (Blant de siktede for forseelsen naskeri var kvinneandelen hele 35 prosent.)

Når kvinner begår andre typer tyverier enn menn, kan det ha sammenheng med at den fysiske aktiviteten, bruken av tekniske hjelpemidler og voldsrisikoen forbundet med grovt tyveri virker lite tiltrekende på kvinner. Dessuten er grovt tyveri en forbrytelse som til en viss grad krever samarbeid og planlegging, mens kvinner tilsynelatende heller begår lovbrudd på egenhånd og griper anledningen når den byr seg. Når det gjelder den store overvekten av mannlige siktede for brukstyveri av motorkjøretøy, er det sannsynligvis

Figur 1: Siktete kvinner og menn, etter type forbrytelse. Prosent. 1992

menns generelle opptatthet av biler og motorsykler som gir seg utslag.

Flere kvinnelige voldsforbrytere enn før, men fortsatt få

Kvinner begår sjelden forbrytelser mot liv, legeme og helbred, selv om kvinneandelen blant de siktede har økt. Dette er kriminalitet som i det alt vesentlige dreier seg om legemsforbrytelser og legemsbeskadigelser, men som også omfatter grove voldsforbrytelser som drap og grov legemsbeskadigelse. Under 6 prosent av de siktede for forbrytelser mot liv, legeme og helbred i 1992 var kvinner. For 30 år siden var kvinneandelen 3 prosent. Noe uventet er kvinneandelen større for de groveste voldsforbrytelsene. Siden det er få slike

forbrytelser, vil kjønnsfordelingen naturlig nok variere forholdsvis mye fra år til år. I løpet av det siste tiåret ble til sammen 67 kvinner siktet for drap, drapsforsøk eller grov legemsbeskadigelse, en kvinneandel på i underkant av 8 prosent i gjennomsnitt for tiåret. De to foregående tiårene var andelen vel 8 prosent (1963-72) og nøyaktig 8 prosent (1973-82). Andelen kvinner siktet for de groveste formene for legemsvold har altså vært tilnærmet uforandret de siste 30 årene, mens andelen er fordoblet når det gjelder mindre alvorlig legemsvold.

Blant siktede for simpelt ran, en vinningsforbrytelse med et klart voldselement, utgjør kvinner en relativt stor andel, nærmere bestemt 18 prosent i 1992. Ran er i stor grad et byfenomen, 61 prosent av ranene i 1992 skjedde i de fire største byene.

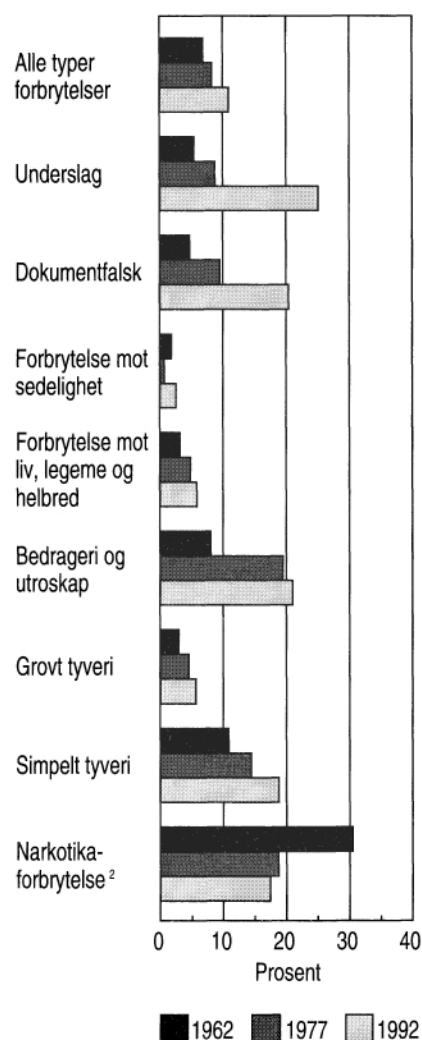
Nesten ingen kvinnelige sedelighetsforbrytere

Blant siktede for sedelighetsforbrytelser finner vi en kvinneandel ned mot 1 prosent i gjennomsnitt for de siste ti årene. Det er ikke grunnlag for å snakke om økning, selv om det riktignok forekommer kvinner blant de siktede i sedelighetssaker i dag, hvilket det knapt gjorde for et par tiår tilbake. I den grad kvinner blir siktet for sedelighetsforbrytelser, er det stort sett for utuktig omgang med barn under 14 år, den vanligste sedelighetsforbrytelsen også når det gjelder mannlige siktede.

Er utviklingen over tid reell?

Kvinneandelen blant siktede kan ikke sies å ha økt mye i løpet av de årene vi har sammenliknbar statistikk for. I et tidsrom da tallet på etterforskede forbrytelser ble nær seksdoblet og det skjedde store

Figur 2: Kvinners andel av siktede for forbrytelser.¹ Prosent. 1962, 1977 og 1992

¹ Forbrytelsestyper der kvinneandelen har variert mest i perioden

² Tall for 1968 i stedet for 1962

samfunnsmessige endringer hva kvinnes situasjon angår, har andelen kvinner blant de siktede for forbrytelser økt fra 7 til 11 prosent. De siste ti årene har andelen dessuten vært tilnærmet uendret.

Det kan være grunn til å spørre om den utviklingen statistikken viser, er reell. Holdes kvinneandelen sta-

bil ved at toleransegrensene endrer seg og at typiske kvinneforbrytelser som simple tyverier og ærekrenkelser blir anmeldt i mindre grad enn før? Disse to forbrytelsestypene utgjorde 28 prosent av alle anmeldte forbrytelser i 1992, mens de 30 år tidligere utgjorde 36 prosent. Når andelen ærekrenkelsessaker går ned, skyldes det antakelig mer endret livsstil og friere omgangsformer enn at folk har blitt mer varsomme med å si hverandre "sannheter". Når det gjelder tyverier, er det en utbredt oppfatning at få blir oppklart. Dette bekreftes av statistikken som viser at bare 10 prosent av de simple tyveriene og 15 prosent av de grove tyveriene ble oppklart i fjor. Det er altså svært liten sjanse for at gjerningsmannen blir innhentet med tyvegodsset i behold. Den ideelle målsettingen med å anmelde, at en selv skal få sine eiendeler tilbake og at tyven skal bli tiltalt og straffet, blir bare sjelden oppnådd. Avveiningen av om tyveriet skal anmeldes eller ikke vil derfor stort sett bero på hvilken forsikringsordning offeret har. Stadig flere forsikrer verdisakene sine. For at forsikringspremiene skal ligge på et akseptabelt nivå, må verdisakene låses inne og beskyttes. Dermed blir de mål for innbruddstyverier, dvs. grove tyverier. Forsikringsavtalen krever at tyveriet skal politianmeldes. Resultatet er sannsynligvis at de grove tyveriene øker i antall og blir anmeldt oftere enn før, mens simple tyverier, som tradisjonelt har vært kvinnelige forbryteres spesialfelt, i økende grad forblir uanmeldte.

Hva skjuler mørketallene?

Er det grunn til å tro at det er større mørketall, dvs. kriminalitet som ikke blir anmeldt, blant kvinner enn blant menn? Kan det for eksempel være grunn til å regne

med at kvinner er mer voldelige enn de framstår i kriminalstatistikken? Vi kan med rimelighet anta at en kvinne noe mer risikofritt enn en mann kan slå eller på annen måte mishandle mennesker som står i avhengighetsforhold til henne. I forbindelse med den senere tids oppmerksomhet på seksuelle forbrytelser mot barn, har fagfolk hevdet at barn ofte har en forvansket oppfatning av skyldspørsmålet i slike saker, og at de kan utvise en blind lojalitet overfor overgriperen. Når statistikken viser at "bare" 54 barn under 10 år var ofre for voldsforbrytelser i 1992, kan det skyldes at for få tilfelle av vold mot barn blir anmeldt. Statistikken viser ikke om det var kvinner eller menn som utøvde vold i disse sakene.

Sannsynligvis vil menn stort sett være tilbakeholdende med å anmelde en kvinne for voldsbruk. Deres oppfatning av kvinner som fysisk svakere, gjør at de lett betrakter voldsovergrep begått av en kvinne som bagatellmessige, selv om volden er rettet mot en som er svakere enn henne. Vanligvis vil nok en mann føle seg ynkelig ved å innrømme å ha vært offer for en kvinnes voldsovergrep, uavhengig av om han er svekket av sykdom eller alder eller hun er ham fysisk overlegen av andre årsaker.

Det er en utbredt oppfatning at mens menn slår og i verste fall bruker våpen, ligger kvinners form for mishandling mer på det verbale planet. Det dreier seg i så fall om overgrep som knapt er beskrevet i lovverket og som derfor vanskelig lar seg anmelde. Her eksisterer med andre ord ikke annet enn mørketall.

Kvinner som begår seksuelle overgrep mot barn, har vært, og er,

fortsatt et langt mer tabubelagt emne enn sedelighetskriminalitet generelt. Mange avviser uten videre tanken som absurd. Og grensedragningen for hva som er normalt og akseptabelt i forhold mellom kvinner og barn, er nok langt vanskeligere å håndtere enn når det gjelder forhold mellom menn og barn.

Når kvinner oppfatter slibrig tilsnakk, blotting og annen såkalt utuktig atferd fra en mann som skremmende, er dette en velbegrunnet frykt. Endrede kjønnsroller kan lite gjøre med det faktum at kvinner har mindre muskelstyrke enn menn. Det er derfor en del av forsvarsmekanismen når en kvinne blir skremt og flykter fra en situasjon hun regner med kan bli farlig, og at hun kanskje går til anmeldelse for å få stoppet gjerningsmannen. Det er all grunn til å anta at enkelte menn opplever liknende fra kvinner, og at dette kan være både ubehagelig og frastøtende, men neppe skremmende. Dermed er det knapt noen grunn til å regne uanmeldt utuktig atferd begått av kvinner som skjult kriminalitet.

Endret kjønnsrollemønster

I et lengre tidsperspektiv øker kvinneandelen i kriminalstatistikken. Det er nærliggende å spørre hva kvinnefrigjøringen har hatt å si. Kvinner er mer sammen med mennesker utenfor familie og nærmiljø enn de var tidligere, både i sosial og yrkesmessig sammenheng. Det er få arenaer tilbake som er beholdt bare kvinner eller bare menn, der hvert kjønn kan dyrke sin egenart. Det kan se ut som om kvinnen på mange måter etterlikner mannen, mens det motsatte skjer i langt mindre grad. Kvinner tar også opp menns dårlige vaner. Røyking og rusmiddelbruk er eksempler. Er det grunn til

å tro at kvinner i større grad enn tidligere gir utløp for sin frustrasjon ved å bruke vold, eller at de søker å løse økonomiske problemer gjennom vinningskriminalitet?

Kvinner krever å være likestilte med menn og blir i økende grad behandlet som det. Dermed blir det forventet at kvinner står til ansvar for sine handlinger på en annen måte enn tidligere. En naturlig konsekvens er at kvinnelige lov- brytere må regne med å bli anmeldt for forhold der de tidligere ville møtt en viss overbærenhet.

Kvinnelige forbrytere eldre enn mannlige

To tredeler av personer som ble siktet for forbrytelser i 1992, var over 20 år. Det gjelder begge kjønn. Gjennomsnittsalderen blant de siktede var 26 år, 27 år for kvinner og 26 år for menn. Samme forhold finner vi de to foregående årene. Gjennomsnittsalderen for kvinnelige og mannlige siktede sett under ett har variert mellom 24 og 26 år, og gjennomgående har kvinnene vært ett eller to år eldre enn mennene. Dersom vi inkluderer siktede for forseelser, blir aldersforskjellen større. Forklaringen ligger i at forseelsen naskeri uten sammenlikning er det lovbrudd som har flest kvinnelige siktede, 35 prosent, samtidig med at de naskerisiktedes gjennomsnittsalder er høy, uansett kjønn.

Kvinnelige forbrytere oftere skilt eller enke

Andelen tidligere gifte var betydelig høyere blant kvinnelige siktede enn blant mannlige, henholdsvis 20 og 12 prosent. Størst er forskjellen når det gjelder sivilstatus enke/enkemann, der andelen var over fire ganger så høy for kvinner som for menn. Dette kan ha sam-

menheng med at det er flere enker enn enkemenn i befolkningen totalt. Men selv for aldersgruppene 20-49 år, der andelen enker/enkemenn i befolkningen er tilnærmet det samme, er det nær fire ganger så stor andel enker som enkemenn blant de siktede.

Utenlandske kvinner

Kvinneandelen av siktede med utenlandsk statsborgerskap er lavere enn kvinneandelen av siktede totalt, 8 mot 11 prosent. Dette har i noen grad sammenheng med ulik kjønns sammensetning i den norske og den utenlandske befolkningen. Kvinner utgjør 47 prosent av utenlandske statsborgere bosatt i Norge, mens kvinneandelen i totalbefolkningen er 51 prosent. Kvinneandelen blant siktede utenlandske statsborgere er imidlertid lavere enn befolkningstallene skulle tilsi.

Sett i forhold til befolkningens størrelse, blir utenlandske statsborgere siktet oftere enn norske. Dette gjelder begge kjønn. Det ble i 1992 siktet 2,2 utenlandsk kvinne pr. 1 000 utenlandske kvinner bosatt i Norge. Dette var en nær dobbelt så høy andel som i totalbefolkningen. For utenlandske menn var andelen 23,5 pr. 1 000, vel det dobbelte av andelen i totalbefolkningen. Den relativt høye andelen siktede blant utlendinger har nok delvis sammenheng med at den utenlandske befolkningen har en annen aldersmessig sammensetning enn den norske. 64 prosent av utlendingene befinner seg i alderen 13-44 år, mens dette gjelder bare 47 prosent av totalbefolkningen.

Flest kvinner siktet i Oslo

Sett i forhold til folketallet ble flest kvinner siktet i Oslo, 2,5 kvinner pr. 1 000 kvinner bosatt i dette fyl-

ket i 1992. Dette var det dobbelte av landsgjennomsnittet på 1,23. Også for menn var tallet på siktede høyest i Oslo, 16,2, mens tilsvarende tall for hele landet var 10,2. Videre hadde fylkene Telemark og Aust-Agder relativt mange siktede kvinner, med henholdsvis 1,4 og 1,5 pr. 1 000. Lavest når det gjelder kvinnekriminalitet lå Sogn og Fjordane med 0,5 siktede pr. 1 000 kvinner i befolkningen. I ett fylke, Rogaland, var tallet på kvinnelige siktede høyere enn landsgjennomsnittet, samtidig med at tallet på mannlige siktede var lavere.

På egenhånd

De fleste forbrytelser blir begått av en person alene. Bare 17 prosent av forbrytelsene som ble oppklart i fjor, var utført av flere i fellesskap. Kvinner opererer oftere enn menn på egenhånd. Dette har sammenheng med at typiske mannsforbrytelser som grovt tyveri, bilbrukstyveri og skadeverk også er utpregede "teamforbrytelser". To av tre grove tyveri begås av flere i fellesskap, mens dette gjelder bare ett av tre tilfelle av simpelt tyveri (kvinnens tyveriform).

Når flere er sammen om en forbrytelse, er dette vanligvis to eller flere menn. Dette var mønsteret ved 72 prosent av forbrytelsene der politiet i 1992 kunne fastslå at det var flere delaktige. Bare 2-3 prosent av forbrytelsene med flere delaktige, 223 forbrytelser, var begått av flere kvinner i fellesskap. Hver fjerde forbrytelse begått av flere, hadde både kvinnelige og mannlige delaktige, som oftest en kvinne og en mann.

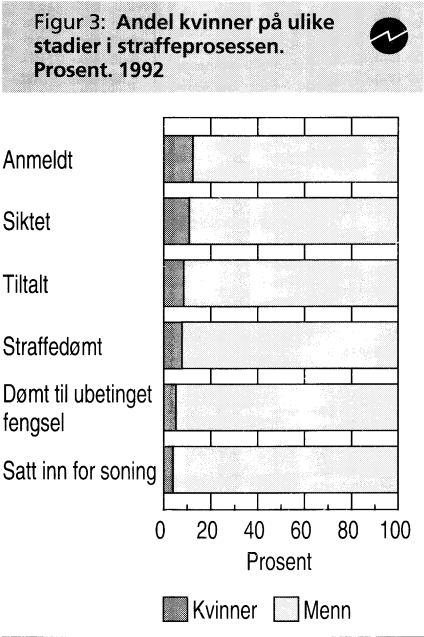
Kvinner har færre tilbakefall enn menn

Den løpende kriminalstatistikken omfatter en oppfølging av siktede

personer i en treårsperiode for å registrere tilbakefall. Av kvinner som ble siktet i 1989, pådrog 29 prosent seg ny siktelse, mens dette gjaldt 43 prosent av mennene. Det er ikke tatt hensyn til tilbakefallshindringer som f.eks. fengselsopphold. Kriminalstatistikken viser videre at av personer som fikk en straffereaksjon i 1992, var 45 prosent av kvinnene tidligere gitt reaksjon, mens dette gjaldt 64 prosent av mennene.

Likhet for loven?

Vi skal kunne regne med at like lovbrudd straffes likt. Det skal legges vekt på de skjerpene og formildende omstendigheter loven gir anledning til, og intet annet. Forhold som den siktedes kjønn, rase og sosiale status skal være uten betydning for straffesaksbehandlingen, med mindre noe av dette har direkte betydning. F.eks. vil en utenlandsk turist som overtrer norske trafikkforskrifter, antakelig bli møtt med en viss overbærenhet hos politiet, selv om han i prinsippet plikter å kjenne norsk lov i det øyeblikk han passerer grensen. Vi behøver ikke å gå så svært langt tilbake for å finne at kvinner ikke ble betraktet som ansvarlige for sine handlinger i samme grad som menn, men i vår kultur i dag skal selvsagt ikke lenger kjønn gi grunnlag for forskjellsbehandling. Det er ikke mulig på grunnlag av statistikken å fastslå om det virkelig er slik. Man må i så fall kunne sammenlikne straffesaker der lovbruddene er nærmest identiske og der det ikke foreligger ulike skjerpene eller formildende omstendigheter. I en artikkel som dette kan vi langt fra gi noe endelig svar på denne problemstillingen. Det vi kan gjøre, er å bidra med en del tall (som til dels er hentet fra upublisert materiale).

Ifølge kriminalstatistikken for 1992 var andelen kvinner blant de anmeldte dette året 12,2 prosent. Andelen kvinner som ble siktet etter endt etterforskning, var 11,0 prosent. Andelen kvinner der påtalemyndigheten innstilte på tiltale, var 8,6 prosent, og andelen som ble idømt straff, var 8,0 prosent. Det var altså en større andel kvinner enn menn som av ulike årsaker fikk henlagt saken eller som fikk den avgjort uten dom, gjennom påtaleunntatelse eller forelegg. Det var også en viss overvekt av kvinner blant de frifunnede; 33 av 1 000 dommer mot kvinner var frifinnelsesdommer, mens tilsvarende tall for menn var 29 av 1 000. Inkluderer vi dommer for forseelser, blir tallene 38 og 29. Andelen kvinner av alle som ble dømt til ubetinget fengselsdom, var 5,3 prosent. Blant de innsatte for soning av dom var kvinneandelen 4,1 prosent. Ifølge opplysninger fra Fengselsstyret fikk 15 prosent av kvinnene i fjor utsettelse med soning av rettskraftig

dom, mens tilsvarende andel for menn var 7 prosent.

Tilsynelatende fikk altså beslutningene i rettsapparatet mindre alvorlige konsekvenser for kvinnelige lovbrøyttere enn for mannlige. Riktignok har vi sett på gjennomsnittstall for alle forbrytelser. Tar vi for oss bestemte forbrytelsestyper, virker det imidlertid fortsatt som om kvinner "kommer heldigere fra det". Det ble i 1992 reist tiltale mot 30 prosent av kvinner anmeldt for legemsfor nærmelse, mens dette gjaldt 54 prosent av menn anmeldt for samme forbrytelse. For grovt tyveri var andelen tiltalte 51 prosent for kvinner og 62 prosent for menn og for simpelt tyveri henholdsvis 16 og 25 prosent. Bare sjelden er forholdet det motsatte, og da er forskjellen liten.

Hva så med straffutmålingen? Tallene viser at gjennomsnittsbøten og gjennomsnittsforelegget i 1992 lå henholdsvis 25 og 13 prosent lavere for kvinner enn for menn. Vi vet at menn har større tilbakefall enn kvinner, og at en kriminell fortid til en viss grad skal komme i betraktning ved straffutmålingen. Selvsagt vil straffen også avhenge av lovbruddets grovhet og av om straffereaksjonen omfatter flere lovbrudd. Forsøker vi å holde slike faktorer utenfor ved å konsentrere oss om reaksjoner mot tidligere ustraffede personer som hadde begått ett lovbrudd av en bestemt type, finner vi fortsatt, nærmest uavhengig av hvilken lovbruddstype vi velger, at kvinner fikk lavere forelegg og bøter enn menn. Årsaken ligger altså tilsynelatende ikke i at menn oftere enn kvinner har en belastet fortid som kvalifiserer til skjerping av straffen, eller at menn har flere lovbrudd å svare for i hver reaksjon. Det skal ved utmålingen

av forelegg og bot tas hensyn til siktedes betalingsevne. Hvis det er grunn til å anta at mannlige lovbrøyttere har bedre økonomi enn kvinnelige, kan dette være en forklaring på den store forskjellen i straffeutmålingen.

Også ved ulike former for betinget fengselsstraff, alene eller sammen med bot, finner vi at straffeutmålingen er lavere for kvinner enn for menn. Når det gjelder ubetinget fengselsstraff er imidlertid forholdet det motsatte, idet straffeutmålingen for kvinner var hele 34 prosent høyere enn for menn. De 252 kvinnene som ble idømt ren ubetinget fengselsstraff for forbrytelser i 1992, fikk gjennomsnittlig en dom på 341 dager, mens 5 154 menn fikk gjennomsnittlig 255 dager.

Statistikken for et enkelt år kan tyde på at kvinner fikk en lempeligere behandling i rettsapparatet enn menn. Den viser imidlertid at når kvinners kriminalitet først var funnet å kvalifisere til ubetinget fengselsstraff, ble straffen høy.

Man bør være varsom med å trekke konklusjoner på grunnlag av de få tallene som her er gjengitt. Kjønnfordelingen varierer med type kriminalitet. Forutsatt at kvinner gjennomgående begår mindre grov kriminalitet enn menn, er det rimelig at de får en mildere behandling. Det sentrale spørsmålet er om forbrytelser begått av kvinner er mindre grove enn forbrytelser begått av menn, og hvis så er tilfellet, om den lempeligheten som blir kvinner til del, står i forhold til forskjellen i forbrytelsesenes grovhet.

Vi gjør til slutt et forsøk på å antyde forholdet mellom grovheten i

kvinners og menns kriminalitet. Som et ledd i arbeidet med kriminalstatistikken blir forbrytelsene rangert etter grovhet i en skala fra 15 til 375. Det er strafferammen loven anviser for den enkelte forbrytelse som er grunnlaget for skalaen. Samler vi alle forbrytelser som kvinner ble siktet for i fjor og beregner den gjennomsnittlige grovheten, finner vi at den var 116. Gjør vi det samme for menn, finner vi en grovhet på 128.

Ulla Haslund er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for helse, trygd og sosiale forhold.

Valgkampen 1993

Stortingsvalget i september 1993 skapte store endringer i partiernes styrkeforhold og brøt med langtids-trenden i norsk politikk. Men det var ikke bare valgresultatet som skapte overraskelser. Selve valgkampen representerte litt av et paradoks. På den ene siden var debatten - sett utenfra - lite avklarende. På den andre siden skjedde det langt større endringer i opinionen enn det vi er vant til i en norsk valgkamp. Det ble et gap mellom valgresultatet i september og valgutsiktene i mai/juni, slik de kom til uttrykk i meningsmålingene.

Henry Valen

Med data fra en valgundersøkelse, som er blitt foretatt i fellesskap av Institutt for samfunnsforskning og Statistisk sentralbyrå, vil jeg rette søkelyset på noen sentrale trekk i valgkampen.¹ Men først er det nødvendig med en kort beskrivelse av den politiske situasjon.

Alternativer

Et stortingsvalg dreier seg ikke bare om sammensetningen av det nye Storting. Indirekte er det også et spørsmål om hvem som skal sitte med regjeringsmakten. Når regjeringalternativene er klare, vet den enkelte velger at hans/hennes stemme samtidig representerer et regjeringsvalg. To-blokk-situasjonen som daterer seg tilbake til tidlig i 1960-årene, er blitt et "normalt" mønster i Norge. Det avspeiler to klare alternativer: enten en koalisjonsregjering av borgerlige partier, eller en mindretallsregjering av Arbeiderpartiet basert på et sosialistisk flertall i Stortinget. Forutsetningen er at de borgerlige partiene er i stand til å samarbeide langs den politiske høyre-venstre-aksen. Modellen brøt sammen ved valget i 1985 da ingen av de nevnte gruppene fikk rent flertall, og Fremskrittspartiet med sine to mandater kom i vippeposisjon. Likevel ble velgerne i 1989 konfrontert med nok et to-blokk-valg. Det resulterte i stigen oppslutning om Fremskrittspartiet og fortsatt mangel på et regjeringsdyktig flertall. Syses mindretallskoalisjon som ble dannet etter valget, ble sprengt et år senere. Årsaken var indre motsetninger mellom koalisjonspartiene som følge av EU-saken. Da Syses regjering falt, og Senterpartiet nektet å støtte en mindretallsregjering av Høyre, fantes det bare ett mulig regjeringalternativ: en mindretallsregjering av Arbeiderpartiet.

Dette var situasjonen helt fram til valget i 1993.

I juni kom det et interessant utspill fra Arbeiderpartiets leder, Thorbjørn Jagland. Han viste til Arbeiderpartiets lave oppslutning på meningsmålingene og uttalte at partiet kunne komme til å kaste kortene etter valget dersom Høyre ble større enn Arbeiderpartiet. Han henstilte samtidig til Senterpartiet og Sosialistisk Venstreparti at de måtte signalisere støtte til Arbeiderpartiets politikk, ellers kunne de komme til å oppleve at Høyre overtok regjeringsmakten. Jagland ventet neppe støtteerklæringer fra de to partiene. Adressaten var velgerne. Han skremte med en høyre-regjering, hovedmotstanderen langs høyre-venstre-aksen, og bad folk stemme på Arbeiderpartiet. Høyre tok opp hansken og prøvde å framstille seg som et sannsynlig regjeringalternativ, men uten å lykkes. Meningsmålingene tydet på at partiet langt fra ville oppnå tilstrekkelig parlamentarisk støtte til å danne regjering. Dessuten maktet ikke partiet å profilere seg langs høyre-venstre-aksen. Bildet ble ytterligere komplisert ved at Senterpartiet lanserte Anne Enger Lahnstein som en tredje statsministerkandidat.

Jaglands utspill kom på et særdeles gunstig tidspunkt - helt i starten av valgkampen. Debatten viste at det fantes bare ett realistisk regjeringalternativ, nemlig fortsatt mindretallsregjering av Arbeiderpartiet. Jagland hadde egentlig ikke sagt noe nytt. Men han fikk kommunisert på en effektiv måte til velgerne hvilke styringsmuligheter som forelå. Det ble sagt i klartekst at det ikke kunne komme på tale med en ny koalisjon. Fortsatt mindretallsregjering var eneste mulighet. I en slik situasjon

måtte valgkampen bli lite fokusert og lite avklarende. Alle partier konkurrerte med hverandre i velgermarkedet. Det ble tallrike solo-utspill og forholdsvis lite dialog.

Stridsspørsmål

En valgkamp representerer en gigantisk innsats fra partienes side for å nå ut til den enkelte velger, valgets hovedaktør. Det må derfor være et sentralt spørsmål hvordan velgerne opplever valgkampen. Hvordan oppfatter de partienes budskap? I hvilken grad er de engasjert i den pågående debatt? I sammenligning med tilsvarende målinger ved foregående valg vil velgernes reaksjoner i 1993 kunne fortelle meget om dette valgets spesielle karakter.

Ta først oppfatningen av stridsspørsmål i valgkampen. Følgende åpne spørsmål er anvendt i en serie valgundersøkelser: "Kan du nevne én eller to saker som var spesielt viktige for din stemmegivning ved høstens valg?" Materialet må leses med forsiktighet. De oppgitte svar kan neppe tolkes som en fullgod begrunnelse for stemmegivningen, men de kan tas som en indikasjon på hvilke temaer som har opptatt velgerne. Tabell 1 presenterer resultatet for 1993 sammenlignet med valget i 1989. Det helt dominerende spørsmål i 1993 er EU-saken. På andre plass kommer sysselsettingen, og på tredje plass sosialpolitiske spørsmål. Kontrasten med valget i 1989 er slående. Den gangen var det to viktige temaer: sosialpolitikk samt energi og miljøvern (heretter kalt natur og miljø). Betydningen av disse spørsmålene er sterkt redusert i 1993, særlig natur og miljø. I 1993 nevner to av tre velgere EU-saken mot bare én av ti i 1989. Det mest stabile element er sysselsettingen. Her er det bare en ubetyde-

lig økning fra 1989 til 1993, til tross for den sterke stigning i arbeidsledigheten i løpet av stortingsperioden. Forklaringen er antakelig at temaet har tapt noe av sin betydning som partipolitisk stridsemne. Stadig flere heller til den oppfatning at det er begrenset hva myndighetene kan gjøre for å skape nye arbeidsplasser.

Tabell 1: Oppfatning av stridsspørsmål. Prosent. 1989 og 1993

	1989	1993
EU-saken	9	65
Sysselsettingen	19	22
Trygder, helsetiltak, eldreomsorg (sosialpolitikk)	46	15
Barne- og familiepolitikk ¹	..	8
Energi, miljøvern	37	7
Innvandring	9	6
Skattepolitikken	6	5
Økonomiske spørsmål generelt	8	5
Utdanning, skole	3	5
Moralsk-religiøse spørsmål	8 ¹	3
Sosial utjevning	4	2
Spørsmålet om regjeringmakten	0	2
Statsdrift, omfanget av offentlig sektor	1	1
Distriktspolitikk, desentralisering	2	1
Kriminalpolitikk	2	1
Abortsaken	2	1
Utenrikspolitikken	1	1
Prisstigningen	2	0
Antall som har svart ²	1 799	1 671

¹ Ved valget i 1989 ble barne- og familiepolitikk kodet sammen med livssyn (moral og religion)

² Dette er antall personer som har oppgitt minst en sak som spesielt viktig for sin stemmegivning

I forbindelse med valget i 1993 ble det gjort forsøk på å studere utviklingen av stridsspørsmål under valgkampen. Spørsmålet om viktige saker med referanse til valget ble stilt i Statistisk sentralbyrås nye omnibus i juni, altså før valgkampen begynte, og i månedsskiftet august/september, det vil si midt under valgkampen. I tabell 2 er dette materialet koblet sammen med resultatene fra valgundersøkelsen som ble foretatt like etter valget. I tabell 2 er klassifiseringen av saker litt forenklet sammenlignet med tabell 1.

Tabell 2: Oppfatningen av stridsspørsmål i 1993 målt på tre tidspunkt. Prosent

	Juni	Aug./sep.	Etter valget
EU-saken	62	53	65
Sysselsettingen	21	35	22
Økonomiske spørsmål generelt	4	5	5
Natur og miljø	8	16	7
Livssyn	3	3	3
Innvandring	6	5	6
Eldreomsorg og helse	19	23	16
Barn og familie	8	7	8
Utdanning	5	6	5
Regjerings-spørsmålet	2	1	2
Antall som har svart	1 312	1 418	1 671
Andel av utvalget som har svart	71	81	76

Andelen som var i stand til å identifisere minst én sak steg fra juni til august/september, men den sank litt da valget var over. Ellers er det påfallende at fordelingen for juni og etter valget er så å si identiske. Derimot er det et klart avvik for august/september. På dette tidspunkt er det færre som nevner EU-saken, mens interessen for sysselsettingen, natur og miljø samt helse og eldreomsorg har økt betraktelig. Valgkampen har tydeligvis påvirket oppfatningen av enkeltsaker. Men i store trekk er den politiske dagsorden uforandret, og den er altså vidt forskjellig fra mønsteret i 1989.

Som vanlig varierer oppfatningen av stridsspørsmål fra den ene velgergruppen til den annen. Tabell 3 viser fordeling etter oppgitt stemmegivning. Her er bare tatt med spørsmål som har en klar partiprofil. Mest opptatt av EU-saken var velgerne til de to ledende nei-partiene, Senterpartiet og Sosialistisk Venstreparti. Interessen for sysselsettingen var desidert

Tabell 3: Oppfatning av viktige stridsspørsmål og parti. Valgundersøkelsen. Prosent

	RV	SV	A	V	KrF	Sp	H	FrP
EU-saken	-	81	55	65	58	89	60	42
Sysselsettingen	-	23	32	19	12	14	16	18
Natur og miljø	-	19	5	28	2	10	2	3
Livssyn	-	1	1	2	32	1	1	-
Innvandring	-	3	3	7	2	2	5	42
Barn og familie	-	7	6	7	28	4	9	6
N (100 prosent)	14 ¹	128	515	54	112	299	218	71

¹ For få tilfelle til å beregne prosent

størst blant Arbeiderpartiets velgere. For øvrig tiltrakk begge disse spørsmålene betydelig interesse i samtlige partier. For de øvrige spørsmålenes vedkommende var det sterk fokusering om enkelte partier. Det var Kristelig Folkeparti i spørsmål om livssyn, samt familie og barn, Venstre og Sosialistisk Venstreparti med hensyn til natur og miljø, og Fremskrittspartiet i spørsmål om innvandring. Materialet tyder på at partiene etter velgernes oppfatning har en forholdsvis klar opinionsprofil.

Interessen for valget

Tabellene forteller om konflikter som opptok velgerne. Deres holdninger til konkrete saker vil ikke bli berørt her. Men et beslektet spørsmål bør være av interesse: Hvor sterkt opplevde velgerne motsetningene? Hvor engasjert var de i valgkampen? Fordi de politiske alternativer var uklare, skulle man forvente at valgkampen var lite intens, sett med velgernes øyne. Fravær av politisk dialog gjør det vanskelig for velgerne å oppfatte hva de enkelte partier står for. For å belyse dette spørsmålet ble det stilt tre spørsmål i undersøkelsen:

(1) "Mange sier at det var svært lett å bestemme seg for det parti en skulle stemme på ved dette val-

get, mens andre syntes det var svært vanskelig. Hvordan var det med deg, syntes du at det var svært lett, nokså lett, nokså vanskelig, eller svært vanskelig?"

(2) "Når du ser tilbake på valget nå i høst, vil du si at du personlig brydde deg meget om hvilket parti som vant eller tapte ved valget, brydde du deg en del om det, eller spilte det liten rolle for deg personlig?"

(3) Vi vil gjerne høre om du har deltatt i politiske diskusjoner eller samtaler foran valget i år. Hvor ofte pratet du om valget i familien eller med venner og bekjente. Vil du si daglig, et par ganger i uken, mer sjelden eller aldri?

Uten å gå nærmere inn på materialet kan vi se på svarene for 1993 sammenlignet med de tre foregående stortingsvalgene. Resultatene er presentert i tabell 4. Materialet støtter antakelsen om at uklare alternativer skaper tvil og usikkerhet blant velgerne. Ved de rene to-blokk-valgene i 1981 og i 1985 syntes halvparten av velgerne at det var svært lett å bestemme seg. Andelen sank markert i 1989 da regjeringssituasjonen var mer uklar. Også i 1993 var andelen lav, skjønt det var en svak stigning sammenlignet med foregående valg. Men legg merke til at dette

spørsmålet ble stilt utelukkende til personer som oppgav at de hadde avgitt stemme ved de respektive valgene. De to andre spørsmålene ble stilt til hele utvalget, og her er tendensen helt klar. Siden 1985 har det vært jevn nedgang i andelen som oppgav at de brydde seg meget om hvem som vant eller tapte ved valget. På samme måte nådde omfanget av diskusjon i forbindelse med valget et lavmål i 1993. Andelen som oppgav diskusjon daglig ble halvert fra 1989 til 1993. Interessen for valget var la-

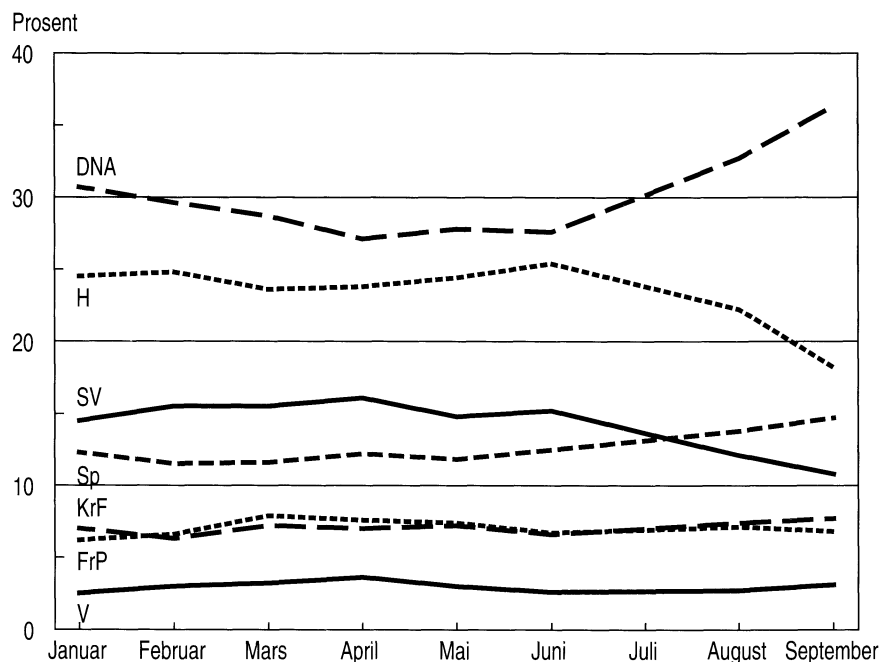
Tabell 4: Engasjement i valgene 1981-1993. Prosent av de spurte som gav uttrykk for sterkt engasjement

	1981	1985	1989	1993
Svært lett å bestemme seg	49	49	35	39
Brydde seg meget om valget	43	46	39	32
Diskuterte om valget daglig	28	28	40	20

Bevegelser i velgerskaren

Til tross for uklare alternativer og forholdsvis lav interesse for valget, skjedde det store bevegelser blant velgerne i løpet av valgkampen. Offentliggjorte meningsmålinger gir den beste indikasjon på skiftningene i opinionen. I figur 1 er det beregnet gjennomsnittstall for samtlige nasjonale meningsmålinger for perioden januar til september 1993. Det var hele tiden en del sprik mellom ulike målinger. Gjennomsnittstendensene gir et forenklet og klarere bilde. Kurvene viser at fram til mai/juni var det forholdsvis små fluktuasjoner for de enkelte partiene fra måned til måned. Senterpartiet og Sosialistisk Venstreparti lå an til å gjøre et godt valg i september. Det samme kan sies om Høyre. Derimot var utsiktene mørke for Arbeiderpar-

Figur 1: Partibarometre for perioden januar - september 1993. Gjennomsnittstall basert på samtlige nasjonale målinger

tiet. Fra februar til og med juni lå regjeringspartiet under 30 prosent i oppslutning. Høyre pustet partiet i nakken, og i flere enkeltmålinger oppnådde Høyre en høyere prosentandel enn Arbeiderpartiet. Omslaget kom under valgkampen, dvs. i august og september. Figur 1 viser stigende kurver for Senterpartiet, Arbeiderpartiet og - i mindre grad - Kristelig Folkeparti. Derimot er det klart synkende kurver for Høyre og Sosialistisk Venstreparti, mens oppslutningen for Venstre og Fremskrittspartiet er uendret. Den beskrevne utvikling peker direkte henimot det som ble valgresultatet i 1993. For flere av partienes vedkommende er det imidlertid betydelig avstand mellom målingene i september (figur 1) og det endelige valgresultatet. Det gjelder særlig Senterpartiet, Arbeiderpartiet, Høyre og Sosialistisk Venstreparti. Det kan naturligvis bety at meningsmålingene har vært misvisende. Men en mer

sannsynlig forklaring er at opinionen har vært i bevegelse like fram til valget, og at målingene derfor ikke har fanget opp de siste svingningene. Under hele valgkampen meldte meningsmålingsinstituttene om et forholdsvis stort antall velgere som ventet fram til valget med å ta standpunkt. Det svarer godt til resultater fra valgundersøkelsen. Utvalget ble spurt om tidspunktet når de bestemte seg for hvilket parti de skulle stemme på. 58 prosent sa at de hadde bestemt seg lenge før valgkampen begynte. 42 prosent sa at de bestemte seg under valgkampen, hvorav 26 prosent sa at de tok sin avgjørelse umiddelbart foran valget. Også i 1989 oppgav hver fjerde velger at de hoppet ned fra gjerdet på valgdagen eller like før. Ved de mer "stabile" valgene i 1981 og 1985 oppgav bare 12 prosent at de tok standpunkt like foran valget.

Avslutning

Materialet viser at valgkampen satte i gang en kraftig valgvind i favør av de to partiene som ble valgets seierherrer, Senterpartiet og Arbeiderpartiet. EU-saken var et helt dominerende stridsspørsmål etter velgernes oppfatning. Som vist i en tidligere publikasjon (Ukens statistikk, 51/52, 1993) nådde vandringerne i velgerskaren rekordhøyde i 1993, og motstanderne av norsk medlemskap i EU var mest tilbøyelige til å skifte parti. Paradoksalt nok var det et nei-parti og et ja-parti som vant valget, og blant taperne finner vi to nei-partier og to ja-partier. Bevegelsene under selve valgkampen tyder på at analysen med fordel kan fokuseres på to sett av partier, som i begge tilfelle konkurrerte på de samme jaktmarker:

(1) På nei-siden: Hvorfor gikk Senterpartiet så markert fram, mens Sosialistisk Venstreparti gikk tilbake?

(2) På ja-siden: Hvorfor gikk Arbeiderpartiet fram, mens Høyre gikk tilbake?

Valgundersøkelsen vil forhåpentlig kaste lys over disse spørsmålene. Men valgkampens betydning for valgfallet vil det bli vanskelig å få tak i. Hva var det som utløste de beskrevne valgvinder tidlig i valgkampen? - Valgkampens dynamikk er et lite påaktet tema i valgforskningen. Kanskje vil erfaringene fra 1993 stimulere til fornyet innsats på dette området ved senere valg.

1. Fullstendig rapport fra undersøkelsen vil foreligge vinteren 1995.

Henry Valen er professor i statsvitenskap og er tilknyttet Institutt for samfunnsforskning.

Hvem får frynsegoder - og hvor mye?

Kollektive frynsegoder som gruppelivs-forsikring og ulykkes-forsikring er mest utbredt blant norske lønnsinntakere. Blant de individuelle godene er fritt arbeidstøy, fri telefon og rimelig lån mest vanlig, mens fri bruk av arbeidsgivers bil er det frynsegodet som gir den ansatte det største inntekts-tillegget. Disse godene er til dels meget skjevt fordelt med hensyn til kjønn, sosioøkonomisk status, utdanning og inntekt.

Mads Ivar Kirkeberg

Hva er frynsegoder?

Frynsegoder er en oversettelse av det engelske ordet "fringe benefits". En annen betegnelse på det samme begrepet er naturalytelser. I denne artikkelen blir disse to betegnelsene brukt om hverandre. Betegnelsen "fringe benefits" oppstod i USA under eller like etter 2. verdenskrig, da bedriftene ble oppmuntret til å gi indirekte fordeler for å kompensere manglende lønnsøkning (Ryen 1984).

Det eksisterer ingen internasjonal enhetlig definisjon av frynsegoder. Også innen enkelte land, blant ulike forskere, defineres disse ytelser på forskjellige måter alt etter fagfelt og hvilket formål forskningen har. Øverbye (1985) definerer frynsegoder som "tilgjengelige goder eller ytelser ved et arbeidssted utover kontantlønn, som representerer kostnader for arbeidsgiveren". Frynsegoder kan også defineres som "en samlet betegnelse for forskjellige ytelser og fordeler som arbeidstakere får i tillegg til sin ordinære lønn" (NOU 1993:17).

Hovedtyper av frynsegoder

En inndeling av frynsegoder i forskjellige hovedgrupper kan kanskje også bidra til å klargjøre begrepet. Ryen (1983) deler inn frynsegodene i tre hovedgrupper; lovfestede, avtalefestede og frivillige. **Lovfestede** frynsegoder omfatter alle ansatte. Eksempler på slike goder er pensjonsordninger og rett til sykepenger under sykdom. Vi ser vel ikke på dette som frynsegoder i dag, men for en del år siden hadde ikke alle grupper av ansatte tilgang til disse godene.

Avtalefestede frynsegoder er resultatet av forhandlinger mellom arbeidstaker- og arbeidsgiverorganisasjoner. Avtale om fleksibel arbeidstid er et eksempel på denne

typen frynsegoder. **Frivillige** frynsegoder er hva de fleste av oss forbinder med begrepet. Frivillig betyr at det er hver enkelt arbeidsgiver sin sak å gi eller ikke gi slike frynsegoder til den enkelte ansatte i bedriften.

Mulig å verdifeste enkelte frynsegoder, men ikke alle

Mye av det som har vært skrevet om frynsegoder har vært basert på utvalgsundersøkelser. I disse undersøkelsene har man bl.a. sett på utbredelsen av frynsegoder mellom ulike grupper av ansatte ut fra alder, kjønn, stillingsnivå, inntekt, bransje etc. Lite har vært sagt om hva frynsegodene utgjør i kroner og øre. Ut fra lønns- og trekkoppgaverregisteret (LTO-registeret) er det nå mulig å beregne verdien av de frynsegodene som er spesifisert vha. egne koder. I denne artikkelen er tallene hentet fra LTO-registeret for inntektsåret 1991. Utgangspunktet er derfor de regler og koder som gjaldt for dette året.¹

I skattesammenheng deles frynsegodene inn i trekkpliktige og trekkfrie naturalytelser. En del naturalytelser, f.eks. bedriftskantine med rimelig mat og drikke, gratis bedriftshelsetjeneste, fri parkeringsplass og bedriftshytte, anses ikke som en skattepliktig fordel og er derfor heller ikke innberetningspliktig. Andre naturalytelser spesifiseres ikke, men innberettes sammen med lønn, honorarer mv. I 1991 ble det her innrapportert utbetalinger på til sammen drøye 300 milliarder kroner. Trekkpliktige naturalytelser som inngår sammen med lønn og honorarer, er bl.a. fri reise mellom hjem og arbeidssted, fri kost og losji, fri bolig, oppvarming av egen bolig, premie til helseforsikring, livsforsikring og gjeldsforsikring og personalrabatter. Det er

imidlertid vanskelig å anslå hvor mye slike naturalytelser som ikke registreres separat, er verdt.

Kollektive frynsegoder

Med kollektive frynsegoder menes frynsegoder som omfatter alle ansatte ved en bedrift. Dette er frynsegoder som er av en slik art at det er vanskelig å utelukke noen av de ansatte fra dem. Gruppelivs- og ulykkesforsikring er eksempler på dette. I 1991 betalte arbeidsgiverne premie til gruppelivs- og ulykkesforsikring for til sammen 808 millioner kroner (tabell 1). Disse naturalytelsene utgjør likevel en forholdsvis liten skattepliktig fordel for den enkelte mottaker (hhv. 600 og 300 kroner for de to forsikringsordningene).

Individuelle frynsegoder

De individuelle frynsegodene blir gitt til enkelte ansatte (evt. grupper av ansatte). Fordel ved fri bruk av arbeidsgivers bil er det frynsegodet som er mest verdt for den ansatte. Ca. 1,7 milliarder kroner ble innberettet i 1991. 58 700 personer nøt godt av dette godet som gav dem et gjennomsnittlig inntektstillegg på 28 600 kroner.

Kjøp av aksjer til underkurs er lite utbredt som frynsegode. Fordelen for de 2 800 personene som kjøpte billige aksjer i sin bedrift i 1991, var imidlertid betydelig, 24 300 kroner i gjennomsnitt. Dette godet har også en rentefordel ved at det ikke er trekkpliktig og beskattes lavt. Den skattepliktige fordel beregnes ved å ta differansen mellom salgsverdien på kjøpstidspunktet og hva den ansatte faktisk betalte for aksjen(e).

En annen gunstig naturalytelse som får virkning for mottakeren etter endt yrkesliv, er egen pensjonsforsikring etter skatteloven.

Tabell 1: Antall personer med innrapportert beløp. Sum beløp og gjennomsnittlig innrapportert beløp. Individuelle og kollektive frynsegoder. Trekkfrie utgiftsgodtgjørelser. 1991

	Antall personer med innrapportert beløp (avrundede tall)	Sum innrapportert beløp (i mill. kr)	Gjennomsnittlig innrapportert beløp (avrundede tall)
Individuelle frynsegoder			
Rentefordel rimelig lån i arbeidsforhold	95 100	556	5 900
Egen pensjonsforsikring etter skatteloven	10 700	132	12 300
Fri bil	58 700	1 680	28 600
Fritt arbeidstøy/støtte til arbeidstøy	199 500	188	900
Fri telefon/støtte til telefon	150 300	270	1 800
Fri(e) avis(er)	33 000	46	1 400
Gaver i arbeidsforhold	4 100	7	1 700
Feriereiser	300	2	7 400
Fri strøm	500	3	6 000
Ektefelle/familie med på tjenestereise	2 700	11	4 300
Ansattes kjøp av aksjer til underkurs	2 800	69	24 300
Bompenggeabonnement/-avgift	16 700	32	1 900
Rentefordel rimelig lån - pensjonist	7 100	26	3 700
Kollektive frynsegoder			
Gruppelivsforsikring	1 040 600	611	600
Ulykkesforsikring	620 000	197	300
Gruppelivsforsikring - pensjonist	4 400	3	800
Utgiftsgodtgjørelser			
Diettgodtgjørelse m/overnatting	222 900	1 982	8 900
Trekkfri bilgodtgjørelse, liten bil	633 700	4 535	7 200
Flyttegodtgjørelse	6 100	77	12 700
Kompensasjonstillegg	2 600	40	15 200
Reisestipend	2 900	25	8 700
Trekkfrie stipend	13 200	134	10 200

Den fungerer på den måten at arbeidsgiveren innbetaler en avtalt årlig premie til et forsikringsselskap. Premien blir innberettet som skattepliktig fordel hvert år. Arbeidstakeren vil ved oppnådd pensjonsalder få utbetalt en årlig pensjon fra forsikringsselskapet. I 1991 var denne fordelingen gjennomsnittlig verdt 12 300 kroner.

Et relativt vanlig frynsegode er rimelige lån hos arbeidsgiver. Drøye 95 000 personer hadde slike lån i 1991. Spørsmålet er hvor mye dette frynsegodet vil bli verdt fremover. Den skattepliktige fordelingen her er beløpsdifferansen mellom en normalrentesats og lånets rente inkludert gebyrer. Denne normalrentesatsen var i 1991 på

11 prosent. I takt med nedgangen i det generelle rentenivået i samfunnet har denne rentesatsen blitt justert nedover. For inntektsåret 1994 er den satt til 6,5 prosent. Hvis det generelle rentenivået opprettholdes (eller faller ytterligere), er det vel kanskje grunn til å tro at det vil bli inngått færre lån i arbeidsforhold.

Fritt arbeidstøy/støtte til arbeidstøy og fri telefon/støtte til telefon er de frynsegodene som er mest utbredt, hhv. ca. 200 000 og ca. 150 000 personer har disse fordelene. Disse godene har likevel liten beløpsmessig verdi.

Fri(e) avis(er) vil si at arbeidsgiveren betaler avisabonnementet og

at avisen(e) blir levert i den ansattes hjem. 33 000 personer hadde dette godet i 1991.

Økt bruk av bompenger, spesielt rundt de store byene, har åpnet for et relativt nytt frynsegode. I 1991 fikk 16 700 personer arbeidsgiveren til å betale bompenggeabonnement/-avgift for sitt private kjøretøy.

Gaver i arbeidsforhold, feriereiser betalt av arbeidsgiver og familie med på tjenestereise, samt hel eller delvis fri strøm er naturalytelser som er forholdsvis lite utbredt. I 1991 var 7 600 personer registrert som mottakere av en eller flere av disse godene, som til sammen var verdt 23 millioner kroner.

Er overskudd på utgiftsgodtgjørelser frynsegoder?

Med utgiftsgodtgjørelser menes godtgjørelser til dekning av utgifter som arbeidstakeren pådrar seg i arbeidet, f. eks. overnattings- og kostgodtgjørelse, bilgodtgjørelse og andre utgiftsgodtgjørelser i forbindelse med tjenestereise. Diettgodtgjørelse med overnatting etter statens satser utgjorde til sammen ca. 2 milliarder kroner i 1991. For eksempel utbetales det 1 140 og 860 kroner i hhv. nattillegg og kostgodtgjørelse pr. døgn hvis man har tjenestereise til Brussel (satser gjeldende fra 1.1.93). Det beregnes ikke noe overskudd på denne godtgjørelsen. Hvis en person har vært på reisefot over et visst antall døgn i året, skal det likevel beregnes en kostbesparelse i hjemmet som inntektsbeskattes (i 1994 er denne grensen skjerpet fra 50 til 25 døgn). Den mest brukte utgiftsgodtgjørelsen er bilgodtgjørelse for liten bil, og i 1991 fikk over 630 000 personer godtgjort bruk av egen bil for til sammen 4,5

milliarder kroner. Etter statens reisereregulativ (gjeldende fra 1.4.93) får man her en skyssgodtgjørelse på 30 kroner og 50 øre pr. mil for de første 900 milene. Godtgjørelser som utbetales etter statens satser, anses normalt ikke å gi overskudd, men det kan kanskje være grunn til å spørre om satsene er såpass "romslige" at de i flere tilfeller faktisk gir den enkelte ansatte et overskudd. Spørsmålet er om det kan betraktes som et frynsegode. Videre er det, selv om utgiftsgodtgjørelser etter statens regulativ i stor grad også benyttes av private arbeidsgivere, en håpløs oppgave å beregne verdien av slike eventuelle overskudd.

Flere arbeidstakere får dekket flytteutgifter (flyttegodtgjørelse) og utgifter til kost og losji (kompensasjonstillegg) i forbindelse med flytting til nytt arbeidssted. Andre eksempler på utgiftsgodtgjørelser er reisestipend og trekkefrie stipend f.eks i forbindelse med utdanning. Alle disse utgiftsgodtgjørelsene til sammen 276 millioner kroner i 1991. Slike utgiftsgodtgjørelser kan på en måte betraktes som en form for frynsegoder og er goder som slett ikke tilfaller alle ansatte.

Fordel å være mann

Flere tidligere undersøkelser som er foretatt vedr. fordeling av frynsegoder har konkludert med at det er store kjønnsforskjeller på dette området.² Colbjørnsen (1980) fastslår "at det med hensyn til materielle belønninger (inntekt og frynsegoder) er en fordel å være mann". Ryen (1984) konkluderer også med at kvinnelige arbeidstakere mottar færre ytelser enn mannlige arbeidstakere. Tabell 2 skulle med tydelighet vise at dette fortsatt gjelder i 1990-årene. Flere menn har frynsegoder enn kvin-

ner, og godene er også gjennomsnittlig mer verdt.

De kollektive frynsegodene (gruppelivsforsikring og ulykkesforsikring) er tilnærmet likt fordelt mellom kjønnene. Selv om den beløpsmessige fordelingen ved disse godene er svært beskjeden, har menn en større fordel enn kvinner.

Blant de individuelle frynsegodene er kjønnsforskjellene mye mer fremtredende. Alle individuelle frynsegoder, med ett unntak, blir i større grad tildelt mannlige enn kvinnelige ansatte. Bare fritt arbeidstøystøtte til arbeidstøystøtte er mer utbredt blant kvinner enn blant menn. 10 prosent av kvinnene i aldersgruppen 16-64 år mottar denne ytelsen sammenlignet med 6 prosent av mennene. Dette skyldes nok at dette godet er mer vanlig i yrker som tradisjonelt domineres av kvinner (f.eks. sykepleiere, butikkpersonale, skranke-

personell etc.). Menn fikk likevel gjennomsnittlig utbetalt over dobbelt så mye som kvinner (hhv. 1 500 og 600 kroner).

Bare tre av de 12 typer individuelle frynsegoder i tabell 2 tilfaller kvinner i noen grad. For menn gjelder tilsvarende syv av de 12. Ser vi f.eks. på de fire ytelsene fri bil, egen pensjonsforsikring, fri avis og bompenggeabonnement, hadde til sammen ca. 14 000 kvinner en eller flere av disse i 1991 sammenlignet med over 100 000 menn.

Ektefelle/familie med på tjenestereise er relativt lite utbredt, men er den ytelsen hvor forskjellen mellom kjønnene er aller størst. Det er tydeligvis mannen som i de aller fleste tilfeller tar med seg kona på slike reiser, og ikke omvendt. Bare 7 prosent av dem som hadde utbetalt noe her var kvinner. Fordel ved feriereiser mottatt

Tabell 2: Prosentandel av kvinner og menn 16-64 år som har frynsegoder.¹ Gjennomsnittlig beløp og kvinneandel blant mottakerne. 1991

	Kvinner 16-64 år		Menn 16-64 år		Kvinneandel
	Prosentvis	Gjennomsnittlig	Prosentvis	Gjennomsnittlig	Prosent
Individuelle frynsegoder					
Fri bil	0	24 500	4	29 000	9
Fri telefon/støtte til telefon	2	1 600	10	1 800	16
Fritt arbeidstøystøtte til arbeidstøystøtte	10	600	6	1 500	62
Egen pensjonsforsikring etter skatteloven	0	7 700	1	13 400	18
Rentefordel rimelig lån i arbeidsforhold	3	5 700	5	5 900	35
Fri(e) avis(er)	0	1 300	2	1 400	16
Bompenggeabonnement/-avgift	0	2 000	1	1 900	10
Feriereiser	0	6 200	0	8 200	42
Gaver i arbeidsforhold	0	1 200	0	2 000	35
Kjøp av aksjer til underkurs	0	19 900	0	26 000	29
Fri strøm	0	5 400	0	6 100	13
Familie med på tjenestereise	0	3 100	0	4 400	7
Kollektive frynsegoder					
Gruppelivsforsikring	41	500	42	700	47
Ulykkesforsikring	25	200	24	400	49
Kvinneandel 16-64 år i LTO-registeret					48

¹ Andelen på mindre enn 0,5 prosent er oppgitt som null i tabellen

fra arbeidsgiver er mer jevnt fordelt. 42 prosent av mottakerne var kvinner, men også her får mennene gjennomsnittlig utbetalt mer (hhv. 6 200 og 8 200 kroner).

Rentefordelen ved å få billig lån hos arbeidsgiveren er noe mer utbredt blant menn enn blant kvinner, men forskjellen i gjennomsnittlig beløp er ubetydelig. Dette betyr at menn ikke oppnår noen særlig bedre lånebetingelser enn hva kvinner gjør.

De frynsegodene som utgjør et betydelig tillegg til den ordinære lønnen, omfatter relativt få, og hovedsakelig mannlige ansatte. Mennene får dessuten mer enn kvinner i samme situasjon. Fri bruk av arbeidsgivers bil gir mennene en skattepliktig fordel som er ca. 4 500 kroner høyere enn kvinnene. Arbeidsgiverne betalte gjennomsnittlig 43 prosent mer i årlig premie for de av sine mannlige ansatte som hadde egen pensjonsforsikring.

Frynsegoder som fri telefon og fri avis gir naturlig nok ikke de store beløpsmessige forskjeller mellom kjønnene. Disse godene (i tillegg til flere andre) er ofte forbundet med høyere administrative stillinger som tradisjonelt er dominert av menn. 10 prosent av mennene har da også fri telefon sammenlignet med 2 prosent av kvinnene.

Høyere funksjonærer har adgang til flest goder

Adgangen til visse frynsegoder er skjevt fordelt i ulike sosioøkonomiske grupper. Inndelingen i ufaglært/faglært arbeider og lavere/høyere funksjonær (tabell 3)³ viser at individuelle frynsegoder er mest utbredt på høyere nivå i bedriftenes stillingshierarki. Det er med andre ord mye som tyder på at den

ansattes muligheter for å oppnå ekstra goder er avhengig av hvor vedkommende arbeider i bedriften.

Tidligere undersøkelser viser at det er en forskjell mellom de individuelle frynsegoder som tilfaller funksjonærer og de goder som kommer arbeidere til del. Det er mye som tyder på at de frynsegoder som er vist i tabell 3 stort sett kan betraktes som såkalte "funksjonærgoder". Frynsegoder som subsidierte varer/tjenester (personrabatter) og gratis mat og drikke er mer jevnt fordelt mellom de ulike sosioøkonomiske grupper (Øverbye 1985). Det er likevel interessant å merke seg at nesten alle frynsegoder i tabell 3 er mer utbredt blant faglærte arbeidere enn blant lavere funksjonærer. Hhv. 3, 4 og 10 prosent av faglærte arbeidere har fri bil, rimelig lån og fri telefon sammenlignet med 1, 2 og 2 prosent av lavere funksjonærer. Trolig har dette sammenheng med at faglærte arbeidere oftest er menn, mens lavere funksjonærer oftest er kvinner.

Enkelte goder er mer skjevt fordelt enn andre. F.eks. er fri avis et svært sjeldent frynsegode blant ar-

beidere og lavere funksjonærer (under en halv prosent), mens 4 prosent av de høyere funksjonærene har dette godet. Fri telefon, rimelig lån og fri bil blir også i mye større grad tildelt denne gruppen av ansatte (hhv. 15, 10 og 6 prosent).

Tillegget til den ordinære lønnen kan være til dels betydelig. For høyere funksjonærer utgjorde f.eks. fordelene ved fri bil i 1991 over 31 000 kroner. Gjennomsnittet for de andre gruppene til sammen var bare ca. 1 000 kroner lavere. Andre frynsegoder viser derimot større forskjell i kroner og øre mellom de ulike gruppene. Rentefordelen ved rimelige lån var 6 600 kroner for høyere funksjonærer sammenlignet med 3 800 kroner for de andre gruppene samlet.

Gruppelivs- og ulykkesforsikring har en relativt stor utbredelse i alle sosioøkonomiske grupper, men også her er prosentvis andel størst blant høyere funksjonærer. Tre av fire ansatte i denne gruppen har gruppelivsforsikring, og over 40 prosent har ulykkesforsikring.

Tabell 3: Andel med frynsegoder i grupper med ulik sosioøkonomisk status. Prosent. 1991

	Ufaglært arbeider	Faglært arbeider	Lavere funksjonær	Høyere funksjonær	Alle
Individuelle frynsegoder					
Fri bil	1	3	1	6	3
Fri telefon/støtte til telefon	3	10	2	15	8
Fritt arbeidstøystøtte til arbeidstøystøtte	8	8	13	11	10
Egen pensjonsforsikring etter skatteloven	1	1	0	1	1
Rentefordel rimelig lån i arbeidsforhold	2	4	2	10	5
Fri(e) avis(er)	0	0	0	4	2
Bompengeabonnement/-avgift	0	1	0	2	1
Kollektive frynsegoder					
Gruppelivsforsikring	47	61	53	74	58
Ulykkesforsikring	31	36	35	43	36
Ansatte etter sosioøkonomisk status	16	8	14	38	100

Tabell 4: Andel med frynsegoder i grupper med ulik utdanning. Prosent. 1991

	Ungdomsskole	Videregående skole	Høyskole/Universitet	Alle
Individuelle frynsegoder				
Fri bil	1	3	5	3
Fri telefon/støtte til telefon	3	7	14	8
Fritt arbeidstøy/støtte til arbeidstøy	9	10	11	10
Egen pensjonsforsikring etter skatteloven	0	1	1	1
Rentefordel rimelig lån i arbeidsforhold	2	6	8	5
Fri(e) avis(er)	0	1	4	2
Bompengabonnement/-avgift	0	1	1	1
Kollektive frynsegoder				
Gruppelivsforsikring	51	53	73	58
Ulykkesforsikring	29	34	45	36
Ansatte etter utdanning	17	56	25	100

Frynsegodene øker med utdanningsnivået...

Adgangen til frynsegoder varierer med den ansattes utdanningsnivå. Også her er forskjellen størst for de individuelle frynsegodene. De kollektive godene er relativt sett mer jevnt fordelt.

Personer med utdanning til og med ungdomsskole har liten mulighet for å oppnå individuelle frynsegoder på sin arbeidsplass. Bare hhv. 1, 2 og 3 prosent av de med slik utdanning hadde adgang til fri bil, rimelig lån og fri telefon/støtte til telefon. Bare noen få (under en halv prosent) har tilgang på egen pensjonsforsikring og fri avis. Kun fritt arbeidstøy/støtte til arbeidstøy har en viss utbredelse blant personer med ungdomsskole. 9 prosent av dem med slik utdanning hadde dette godet sammenlignet med 10 og 11 prosent for de med hhv. videregående skole og høyskole/universitet.

Har man gått på videregående skole, øker mulighetene for å få frynsegoder. I forhold til dem med bare ungdomsskole flerdobles for eksempel sannsynligheten for å få fordel av rimelig lån, fri bil og fri telefon.

Individuelle frynsegoder er mest vanlig blant ansatte med høyere utdanning. Dette henger naturlig nok sammen med at folk med høyere utdanning ofte havner i høyere stillinger hvor frynsegoder er mer vanlig. "Funksjonærgoder" som fri telefon, rimelig lån, fri bil og fri avis, er da også mest utbredt blant ansatte med høyskole eller universitetsutdannelse.

... og med inntektene

Blant ansatte med årlig bruttoinntekt under 200 000 kroner er det enkelte individuelle frynsegoder som er svært sjeldne; f.eks. fri bil, fri avis og egen pensjonsforsikring. Individuelle frynsegoder er mer vanlig for ansatte med bruttoinntekt på mellom 200 000 og 300 000 kroner, men også her er andelen relativt lav. 11 prosent har fri telefon, mens bare 1 og 3 prosent har fri avis og fri bil. Det er når årsinntekten kryper over 300 000 kroner at adgangen til frynsegodene virkelig øker. Mer enn hver femte ansatt i denne inntektsgruppen har fri bil, og mer enn hver tredje ansatt har fri telefon. 18 prosent har mottatt rimelig lån fra arbeidsgiveren, og en av ti ansatte får avisabonnement.

Den gjennomsnittlige skattepliktige fordelingen av de ulike frynsegodene varierer også mye mellom inntektsgruppene. Igjen er det de høytlønte som kommer best ut. For dem som hadde fri bil var gjennomsnittlig inntektstillegg 33 700 kroner sammenlignet med 24 000 kroner for dem med inntekter mellom 200 000 og 300 000 kroner. Gjennomsnittlig rentefordel ved rimelig lån utgjorde 8 300 kroner sammenlignet med 4 400 kroner for dem med inntekter mellom 100 000 og 200 000 kroner.

Frynsegodene utgjør liten del av lønnen

For enkelte ansatte kan nok frynsegodene utgjøre mye penger, men i gjennomsnitt for alle ansatte utgjør frynsegodene bare ca. 2 prosent av lønnen. For ansatte med bruttoinntekt over 300 000 kroner utgjør frynsegodene ca. 4 prosent av lønnen. Tilsvarende tall for dem med bruttoinntekt mellom 200 000 og 300 000 kroner er ca. 1 prosent, mens for ansatte i lavere inntektsgrupper utgjør frynsegodene under 1 prosent. Tendensen er med andre ord at frynsegodene utgjør en større andel av lønnen etter hvert som bruttoinntekten stiger.

Noen få har mange frynsegoder

Til sammen er det ca. 440 000 personer i aldersgruppen 16-64 år som har ett eller flere individuelle frynsegoder (tabell 6)⁴. Over 80 prosent har ingen av disse godene, og ca. 14 prosent har bare ett av godene. En liten gruppe på under 2 000 personer (0,1 prosent) har 5 eller flere frynsegoder. Disse personene har et gjennomsnittlig inntektstillegg på ca. 70 000 kroner sammenlignet med ca. 3 600 kroner for de personene med kun ett frynsegode.

Tabell 5: Andel med frynsegoder i grupper med ulik bruttoinntekt. Prosent. 1991

	1 - 99 999 kr	100 000 - 199 999 kr	200 000 - 299 999 kr	300 000 kr og høyere	Alle
Individuelle frynsegoder					
Fri bil	0	0	3	21	3
Fri telefon/støtte til telefon	0	2	11	36	8
Fritt arbeidstøy/støtte til arbeidstøy	11	12	10	5	10
Egen pensjonsforsikring etter skatteloven	0	0	1	4	1
Rentefordel rimelig lån i arbeidsforhold	1	3	7	18	5
Fri(e) avis(er)	0	0	1	12	2
Bompengeabonnement/-avgift	0	0	1	5	1
Kollektive frynsegoder					
Gruppelivsforsikring	30	54	70	73	58
Ulykkesforsikring	21	33	40	53	36
Ansatte etter bruttoinntekt	12	47	30	11	100

Hva ligger bak det skjeve fordelingsmønsteret?

Øverbye (1985) advarer mot teorier som bare peker på noen få årsaker til fordelingen av alle frynsegoder. Begrepet frynsegoder omfatter "vidt forskjellige goder som tildeles etter vidt forskjellige kriterier". En god del av skjevhetene som er avdekket i denne artikkelen skyldes nok at mange av de frynsegoder som lønns- og trekkopp-gaveregisteret gir anledning til å studere, ofte er forbundet med høyere stillinger. Disse stillingene krever ofte høy utdanning og blir også lønnet høyt. Tradisjonelt er det også menn som har innehatt

de fleste av disse stillingene. En dimensjon som ikke er analysert her, er forskjellen mellom privat og offentlig sektor. Flere undersøkelser viser at frynsegoder er mest vanlig i privat sektor.

En årsak til at frynsegoder er mer vanlig blant høytlønte skyldes nok også skatteplanlegging. For å redusere skatten er det fordelaktig for den ansatte å ta ut en del av lønnen som naturallønn. Flere av naturalytelsene har vært fritatt for skattlegging eller har vært skattlagt lavt. Ligningsmyndighetene har i de siste årene innskjerpet denne praksisen, og stadig flere naturalytelser inngår nå i skattegrunnlaget.

1. I 1993 har det kommet nye regler for innberetning av naturalytelser. Pr. i dag skal det foretas forskuddstrekk og beregnes arbeidsgiveravgift av de fleste naturalytelser.

2. LTO-registeret gir relativt begrensede muligheter til å se på ulike kjennetegn ved de ansatte som mottar frynsegoder. Forskjeller mellom kjønn kan imidlertid studeres direkte. Ved å koble registeret opp mot utvalget til inntekts- og formuesundersøkelsen (IF) er det mulig å se på flere bakgrunnskjennetegn. Her trekker vi inn sosioøkonomisk status,

utdanning og bruttoinntekt. For få observasjoner i IF-utvalget gjør at enkelte av de minst utbredte frynsegodene må utelukkes.

3. Tabell 3,4 og 5 omfatter kun personer som etter inntekts- og formuesundersøkelsens definisjon regnes som ansatte. En person er yrkestilknyttet dersom inntekt av næringsvirksomhet og lønnsinntekt til sammen er større enn folketrygdens minsteytelse til alders- og uførepensjonister. Dersom lønnsinntekten er større enn næringsinntekten, blir personen klassifisert som ansatt, i motsatt fall som selvstendig næringsdrivende. Andeler på mindre enn 0,5 prosent er oppgitt som null i tabellene.

4. Omfatter de tolv individuelle frynsegoder som inngår i tabell 2.

Litteratur

Colbjørnsen, Tom (1980): *Fordelingsmønstre i arbeidsmarkedet*. NAVFs Senter for samfunnsvitenskapelig forskerutdanning ved Universitetet i Bergen. Rapport nr. 3.

NOU 1993:17: *Levekår i Norge. Er graset grønt for alle?* Side 192-193.

Ryen, Anne (1983): *Frynsegoder på arbeidsplassen*. Agder DH. Arbeidsnotat.

Ryen, Anne (1984): *Frynsegoder i norsk næringsliv*. Agder DH. Forskningsserien 6.

Ryen, Anne (1987): *Frynsegoder og fordelingsvirkninger*. Paper til Det 5. Nordiske Sosialpolitiske Forskerseminar 23.-25. sept. 1987, Karlslunde, Danmark.

Øverbye, Einar (1985): *Den skjulte inntekten*. INAS Rapport 85:5.

Mads Ivar Kirkeberg er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for inntekt og lønn.

Tabell 6: Prosentvis andel personer 16-64 år gruppert etter antall individuelle frynsegoder. 1991

	Prosentvis andel personer 16-64 år	Gjennom- snittlig beløp
Totalt	100,0	1 200
Ingen frynsegoder	82,2	0
1 frynsegode	14,2	3 600
2 frynsegoder	2,6	13 500
3 frynsegoder	0,7	25 700
4 frynsegoder	0,2	41 800
5 eller flere frynsegoder	0,1	70 100

HVPU-reformen: Intensjoner og forløp

32

Reformen for mennesker med psykisk utviklingshemming, (HVPU-reformen¹), er den største sosiale reform hittil i 1990-åra. Den skjer etter samme mønster som omleggingen av behandling, pleie og omsorg generelt har gjennomgått de seinere åra. Bruk av institusjoner forlates til fordel for integrering, og ansvaret flyttes fra fylkeskommunale til kommunale myndigheter. Særomsorgen legges ned. I stedet skal de psykisk utviklingshemmede benytte seg av kommunenes ordinære tjenester og tilbud. Reformen startet i 1991 og skal være avsluttet i 1995.

Espen Sørbye

Hva er psykisk utviklingshemming?

Mennesker med psykisk utviklingshemming er ingen homogen gruppe. Termen "psykisk utviklingshemming"² har først og fremst vært en administrativ diagnose som har gitt visse økonomiske og pleiemessige rettigheter. Den er ingen medisinsk diagnose som legger bestemte føringer for medisinsk behandling. Termen omfatter mange atferdsformer og tilstander og sier lite om den enkeltes pleie- og omsorgsbehov.

Visse kjennetegn har imidlertid vært nødvendige av administrative grunner. Disse har tatt utgangspunkt i intelligensmålinger, det vil si målinger av hukommelse, læringsevne, problemløsningsferdighet, persepsjon og språk. Målinger av intelligens er konstruert slik at 2 prosent på hvert alderstrinn kommer ut med en IQ på 70 eller lavere. Denne grensen er ett kriterium for å få karakteristikken "psykisk utviklingshemmet". Men mange med IQ lavere enn 70 klarer seg selv, og ikke alle med IQ under 70 er psykisk utviklingshemmet.

Begrepet psykisk utviklingshemming er en samlebetegnelse for forskjellige symptomer og årsaker. Felles er at evnen til å lære og muligheten til å klare seg selv er mer eller mindre nedsatt, og at dette viser seg tidlig. Det dreier seg altså om en gruppe hvor mange trenger omsorg gjennom hele livet, men hvor det samtidig varierer sterkt hvor mye og hva slags omsorg hver enkelt trenger.

Det fantes om lag 16 000 mennesker med diagnosen psykisk utviklingshemming da reformen startet. Dette utgjør mellom 3,5 og 4 promille av befolkningen.

Hvorfor reform?

Reformen for omsorgen for psykisk utviklingshemmede ble igangsatt i 1991 og skal være fullført i 1995. Fram til 1991 hørte omsorgen for psykisk utviklingshemmede inn under fylkeskommunene. Fylkeskommunenes tilbud til de psykisk utviklingshemmede var institusjoner. På slutten av 1980-åra fantes 19 sentralinstitusjoner, om lag 180 andre internatinstitusjoner samt en del daginstitusjoner for psykisk utviklingshemmede. Sentralinstitusjonene hadde mellom 5 000 og 6 000 plasser. Det var altså om lag tre ganger så mange psykisk utviklingshemmede som det var institusjonsplasser til.

Reformen ble iverksatt for å bedre levekårene for alle mennesker med psykisk utviklingshemming, ikke bare de som bodde i institusjon. Men det var livssituasjonen og levekårene for psykisk utviklingshemmede i sentralinstitusjonene som gav støtet til reformen.³ Forholdene i institusjonene ble ansett for å være medmenneskelig, sosialt og kulturelt uakseptable. Det ble slått fast at det ikke fantes noen rasjonell grunn for å isolere mennesker med psykisk utviklingshemming fra deres nærmiljø. Sentralinstitusjoner gav et dårligere medisinsk, pedagogisk, sosialt og kulturelt tilbud enn det som kunne gis gjennom lokale tjenester og tiltak. Situasjonen i HVPU-institusjonene ble beskrevet slik:

- Ingen mulighet for utvikling av egen identitet og livsstil.
- Beboerne har ingen innflytelse over hvor og hvordan de vil bo.
- Kontinuerlig styring og kontroll. Muligheter for privatliv finnes ikke.

Reformen begynte med at kommunene utredet hjelpebehovet for alle

sine psykisk utviklingshemmede, også de som bodde i sentralinstitusjon utenfor kommunen og skulle flytte hjem. Utredningen skulle beskrive hva slags bolig, skole- og arbeidstilbud og hjelp hver enkelt trengte. I 1991 ble sentralinstitusjonene formelt nedlagt og beboerne tilbakeført til sine hjemstedskommuner. Ikke alle institusjoner ble nedlagt med en gang. Enkelte ble overtatt av beliggenhetskommunene, bygget om til boliger og drevet etter nye retningslinjer. Andre skal nedlegges i løpet av avviklingsperioden.

For enkelte beboere som hadde levd hele livet i institusjon, kunne reformen virke meningsløs fordi institusjonen var det faste punktet i deres tilværelse. Sosiale bånd ble revet over for mennesker som heller ikke hadde noe nærmiljø å vende hjem til. Men for det store flertall av institusjonsbeboere innebar reformen trolig en klar forbedring av levevilkårene. Mennesker med psykisk utviklingshemming som bodde hos sine foreldre/pårørende, har også hatt nytte av reformen fordi kommunene har måttet bygge ut tjenester og tilbud for dem i et helt annet omfang enn tidligere.

Personer med funksjons- og utviklingshemming skal, etter reformens intensjon, så langt som mulig integreres i samfunnet, gå i barnehage og på ordinær skole, skaffes arbeid og leve et selvstendig liv i et eget hjem. Eget hjem betyr i denne sammenheng en eller annen form for egen bolig eller servicebolig med pleie og omsorg deler eller hele døgnet. Funksjons- og utviklingshemmede skal motta omsorg i form av botilbud og hjemmetjenester i sin hjemstedskommune, leve integrert i lokalmiljøet og få hjelp av lokale instan-

ser som arbeidskontor, trygdekonsultant, boligetat, skoleverk, sosialkonsultant og helse-, pleie- og omsorgstjenesten.

Hvordan forløper reformen?

For psykisk utviklingshemmede som alltid har bodd hos sine foreldre/foresatte, innebærer reformen tilbud om mer hjelp enn før. Etter reformen vil også disse kunne nå gjennom den hjemmebaserte omsorgen, noe som utvilsomt vil lette byrdene for mange foreldre som pleier sine psykisk utviklingshemmede barn.

En forutsetning for reformen var at kommunene opprettet botilbud for mennesker med psykisk utviklingshemming. Det dreier seg om fire typer boliger, egen selvstendig bolig, samlokalisert bolig, bofellesskap og bokollektiv. De to første boligtypene har verken fellesarealer eller felleshusholdning, mens bofellesskapene har fellesareal og bokollektivene har både fellesareal og felleshusholdning. Bokollektivene vil som regel være bemanget hele døgnet. Både i bofellesskapene og bokollektivene har beboerne egne boenheter som er deres private hjem.

Ved årsskiftet 1991/92 hadde kommunene opprettet boligtilbud for 4 700 mennesker med psykisk utviklingshemming. Om lag hver fjerde bolig var en selvstendig bolig, de øvrige var samlokaliserte boliger, bofellesskap eller bokollektiv. Ett år seinere, ved årsskiftet 1992/93, var det opprettet boliger for om lag 5 700 mennesker med psykisk utviklingshemming. Om lag 2 000 bodde fremdeles i sentralinstitusjonene.

En undersøkelse fra sommeren 1993¹, altså midt i reformperioden, viser at om lag 1 300 personer bor

i sentralinstitusjoner som skal legges ned, mens om lag 3 700 har flyttet fra institusjonene og om lag 10 700 var såkalt hjemmeboende, hvilket vil si at de enten bodde i egne boliger fra før, hos foreldre/pårørende eller i andre typer institusjoner (tabell 1). Mens bare et fåtall under 21 år hadde bodd i sentralinstitusjon, hadde om lag halvparten over 21 år gjort det. Og av de om lag 1 300 som fortsatt bodde i institusjon sommeren 1993 var hele 97 prosent over 21 år. En av grunnene til at det midtveis i reformperioden er registrert så få unge institusjonsbeboere (tidligere eller nåværende) er at inntaket av nye beboere stoppet, og at nedbyggingen av institusjonstilbudet startet alt før reformen ble iverksatt.

Mange av dem som fremdeles bor i institusjon er forholdsvis gamle. De kan ha bodd i institusjon lenge og er trolig blant dem som trenger mest pleie og omsorg. Det gjør at kommunene kan ha vanskeligheter med å skaffe hensiktsmessig bolig, beskjeftigelse og tjenestetilbud.

Den vanligste boformen for mennesker med psykisk utviklingshem-

Tabell 1: Mennesker med psykisk utviklingshemming, etter alder og institusjonstilknytning.¹ Mai 1993

Alder	I alt	I avviklingsinstitusjon	Flyttet fra institusjon	Bodde utenfor institusjon
I alt	15 653	1 285	3 688	10 680
0-6	1 066	4	-	1 062
7-15	1 893	9	17	1 867
16-20	1 449	31	84	1 334
21-39	5 981	514	1 472	3 995
40-59	4 024	557	1 598	1 869
60-	1 240	170	517	553

¹ Om lag 600-700 personer er holdt utenfor da kommunene ikke kunne fordele dem på de ulike kategoriene

ming som verken bor i avviklingsinstitusjon eller hos sine foreldre/pårørende, er en ordinær bolig. Totalt bodde 6 700 mennesker med psykisk utviklingshemming i mai 1993 i egne boliger som ble opprettet i forbindelse med reformen. Av disse boligene er bare vel 1 000 bokollektiver med fellesarealer og felleshusholdning, det vil si boliger som i regelen er bemannet med pleiepersonell hele døgnet.

Av de 6 700 som nå bor i egne boliger i hjemstedskommunene, har 3 700 flyttet ut fra institusjoner. Etableringen av boligtilbud har ikke bare kommet tidligere institusjonsbeboerne til gode. Mange psykisk utviklingshemmede som aldri har bodd i HVPU-institusjon har også fått egen bolig (tabell 2).

Hele 46 prosent av de psykisk utviklingshemmede, 6 800 personer, bor fortsatt hos foreldre eller andre pårørende. Institusjonene har først og fremst vært et tilbud til dem over 21 år. Det er 850 stykker, eller snaut 6 prosent, som bor i en annen institusjonstype enn en tidligere HVPU-institusjon. Av disse har 368 personer flyttet fra en HVPU-institusjon under nedleggelse. Det dreier seg etter alt å dømme om midlertidig opphold i sykehus eller sykehjem i påvente av egen bolig og passende tjenestetilbud.

Funksjonshemmede og psykisk utviklingshemmede som ikke bor i institusjoner, får hjelp av den kommunale pleie og omsorgstjenesten. Det inngår i reformen at kommunene ikke skal opprette en særomsorg for denne gruppa, i alle fall ikke på permanent basis. Siden særomsorgen formelt er opphevet, lages det ikke statistikk som fanger opp hjelpen til disse gruppene spe-

Tabell 2: Psykisk utviklingshemmede bosatt utenfor sentralinstitusjon, etter boforhold og hvorvidt de har flyttet fra institusjon eller bodde utenfor institusjon tidligere.¹ Mai 1993

Bolig	I alt	Flyttet fra institusjon	Bodde utenfor institusjon
I alt	14 368	3 688	10 680
Vanlig bolig	2 195	397	1 798
Samlokalisert bolig	1 395	810	585
Bofellesskap	2 088	1 412	676
Bokollektiv	1 031	675	356
Hos foreldre/pårørende	6 812	26	6 786
Annen boform, f.eks. sykehjem	847	368	479

¹ Om lag 600-700 personer er holdt utenfor da kommunene ikke kunne fordele dem på de ulike kategoriene. I tillegg er de om lag 1 300 som fremdeles er bosatt i sentralinstitusjon holdt utenfor

sielt. De vil bli registrert som ordinære mottakere av hjemmetjenester. Funksjons- og utviklingshemmede vil utgjøre en stor andel av brukerne av hjemmetjenester under pensjonsalder. Ved utgangen av 1992 utgjorde brukere under pensjonsalder vel 16 prosent av alle registrerte brukere av hjemmetjenester. Etter at reformen er gjennomført, vil ventelig dette tallet øke.

Allerede midtveis i reformperioden var altså nedbyggingen av de tidligere HVPU-institusjonene og av særomsorgen kommet langt. Tjenestetilbudet til mennesker med psykisk utviklingshemming omfattet i 1992 vel 7 000 årsverk, hovedsakelig i boveiledning, miljøarbeid, vernepleie og støttekontakttjeneste. Hjemmesykepleie og hjemmehjelp kommer i tillegg til dette.

Størst pleie- og omsorgsutgifter til tidligere institusjonsbeboere

Kommunenes budsjetterte kostnader til pleie- og omsorgstjenester for mennesker med psykisk utviklingshemming var i 1993 nær 2 500 millioner kroner. Dette utgjør om lag 155 000 kroner pr. person og omfatter kostnader til hjemmehjelp, hjemmesykepleie, boveiledning, miljøarbeid og vernepleie.

Kommunene ble i undersøkelsen bedt om å fordele utgiftene på psykisk utviklingshemmede som var flyttet hjem fra institusjon og på dem som på forhånd bodde i kommunen. Ifølge kommunene gikk nær 80 prosent av de budsjetterte kostnadene til dem som kom hjem fra avviklingsinstitusjonene, mens altså drøyt 20 prosent gikk til de hjemmeboende. Dette innebærer at kommunene brukte om lag en halv million kroner på hver av dem som hadde flyttet fra institusjon, mot bare 50 000 kroner på hver som bodde i kommunen fra før.

Mange kommuner fant det vanskelig å fordele de budsjetterte kostnadene på disse to kategoriene av psykisk utviklingshemmede. De har derfor ført alle kostnadene på dem som kom flyttende fra institusjon. Det kan likevel ikke være tvil om at det er denne gruppa som mottar mest. Flere faktorer kan forklare dette. De som har flyttet til sine hjemkommuner fra en sentralinstitusjon, er jevnt over eldre enn de som bodde i hjemkommunen fra før. De aller fleste under 20 år gis pleie og omsorg av sine foreldre og koster derfor det offentlige lite. Voksne som bodde i de tidligere HVPU-institusjonene, hadde større behov for hjelp enn voksne som alt før reformen bodde

Tabell 3: Antall brukere av ulike tjenestetilbud. Mai 1993

Tjenestetilbud	Antall brukere
Støttekontakt	8 746
Arbeidstilbud, tidligere institusjonsbeboere	2 387
Arbeidstilbud, hjemmeboende	3 692
Barnehage	1 268
Skolefritidsordning	924
Voksenopplæring	10 223
Annet dagtilbud	4 781

i egen bolig i hjemkommunen. Dessuten må det regnes med engangskostnader i forbindelse med at tidligere institusjonsbeboere skal etablere seg i egne hjem.

Støttekontakt og arbeid

Kommunene har opprettet en rekke tilbud utover bolig og tjenester som ytes i boligen. Over halvparten av de psykisk utviklingshemmede har støttekontakt, og over 6 000 har arbeidstilbud (tabell 3). Siden arbeidstilbud først og fremst er aktuelt for voksne, betyr det at drøyt halvparten av alle over 20 år har arbeidstilbud. Hele 65 prosent av dem som har flyttet fra en tidligere HVPU-institusjon har det. Også tilbudet om voksenopplæring er godt utbygd og når de aller fleste. Ifølge oversiktene fra kommunene går dessuten alle barn med psykisk utviklingshemming i barnehage. Tilbudet om skolefritidsordning er imidlertid ikke så godt utbygd.

Negative konsekvenser for eldreomsorgen?

Har HVPU-reformen krevd så store ressurser av kommunene at den har gått på bekostning av andre grupper? Kommunene får i reformperioden øremerkede midler for å gjennomføre reformen. I 1993 ble i alt 5 milliarder kroner overført til kommunene i forbin-

delse med reformen. Overføringerne vil ligge på samme nivå i år. Det betyr at kommunene får drøyt 310 000 kroner pr. person. Om lag 7 000 årsverk ble i 1992 brukt til tjenester og service til mennesker med psykisk utviklingshemming. Tallene for sysselsettingen i de ordinære pleie- og omsorgstjenestene viser ingen nedgang etter at reformen startet. Det er derfor, ut fra det tallmaterialet som foreligger, liten grunn til å tro at reformen har svekket f.eks. eldreomsorgen.

1. HVPU står for HelseVern for Psykisk Utviklingshemmede.

2. For en utførlig drøfting av termen psykisk utviklingshemming se NOU 1991:20: *Rettsikkerhet for mennesker med psykisk utviklingshemming*.

3. NOU 1985:34: *Levekår for psykisk utviklingshemmede* beskrev og kritiserte tilstanden ved sentralinstitusjonene.

4. I samarbeid med Sosialdepartementet gjennomførte Statistisk sentralbyrå i mai/juni 1993 undersøkelsen "Reformen for mennesker med psykisk utviklingshemming - rapport om gjennomføring av tiltak - 1993". Samtlige av landets kommuner og bydeler fikk tilsendt skjema. Av 476 kommuner og bydeler svarte 455.

Espen Søbye er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for helse, trygd og sosiale forhold.

Kulturvaner i Norden - flest likhetstrekk

36

Hvilke forskjeller og likheter finner man i bruk av kultur- og medietilbud mellom de nordiske land? Stemmer de oppfatningene man har av de forskjellige folkenes særtrekk med virkeligheten eller ikke? Den fellesnordiske undersøkelsen av kultur- og mediebruk, som er gjennomført som et samarbeid mellom de nordiske statistikkbyråene, belyser disse spørsmålene.

*Paul Inge Severeide og
Robert Ruud*

Det er en del markerte forskjeller mellom de nordiske landene når det gjelder deltakelse i ulike kulturaktiviteter. Det er likevel interessant å observere de mange fellestrekk som eksisterer. Vi skal først i artikkelen se litt nærmere på disse fellestrekkene.

FELLESTREKK MELLOM DE NORDISKE LAND

Kvinner mer kulturbevisste enn menn?

Flertallet av kulturaktivitetene er relativt sett vanligere blant kvinner enn blant menn. Kvinnene leser mer bøker, besøker oftere bibliotek og museer, går mer i teater osv.

Noen unntak fra dette mønstret er TV-titting - særlig sportsprogrammer samt å være tilskuer på idrettsarrangementer, hvor menn deltar i større grad enn kvinner. Disse kjønnsforskjellene kommer enda tydeligere fram når man skiller mellom de forskjellige genre innenfor ulike aktiviteter. For kinobesøkenes del finner man at mens menn liker spenningsfilm, er kvinner noe mer opptatt av drama. Likeledes besøker en klart større andel kvinner klassiske konserter, ballerter og operaforestillinger samt operetter og musikalier.

Deltakelse i type kulturaktivitet varierer med alder

Visse aktiviteter er klart aldersrelatert. Bl.a. går det fram at titting på faktaprogram på TV og besøk på konserter med klassisk musikk øker med økende alder. Omvendt avtar visse aktiviteter med økende alder. Dette gjelder blant annet TV-titting på visse typer program og lytting til gramofonplater, CDer og kassetter samt besøk på bibliotek og kino.

Personer med høy utdanning mer aktive kulturbrukere enn personer med lav utdanning

Flertallet av aktivitetene som ble målt i undersøkelsen har klar sammenheng med utdanning. Jo høyere utdanning en person har, desto mer aktiv "kulturbruker" er vedkommende. Utdanningens effekt på andelen som benytter kulturtilbudene er aller sterkest for de tilbudene som gjerne kalles finkultur, det vil si besøk på kunstutstillinger, konserter med klassisk musikk, teater og lignende.

Å besøke klassiske konserter, ballett og opera er kanskje den formen for kulturbruk som sterkest er påvirket av utdanningsnivå. Seks ganger så høy andel av dem med høyskole og universitetsutdanning hadde vært på klassisk konsert det siste året, sammenlignet med andelen man fant i gruppen med utdanning på grunnskolenivå.

Man kan også se tydelig sammenheng mellom utdanningsnivå og for eksempel boklesing. Rundt 60 prosent av befolkningen med høyere utdanning oppgav at de hadde lest fem bøker eller mer det siste året, mens den tilsvarende andelen for personer med utdanning på grunnskolenivå var om lag 25 prosent.

Sammenhengen mellom utdanning og kulturaktivitet faller bort når vi undersøker TV-titting, lesing av aviser og revybesøk.

FORSKJELLER MELLOM DE NORDISKE LAND

Færrest avislesere i Danmark

Over 90 prosent av befolkningen i Norge, Sverige og Finland hadde lest en dagsavis den siste dagen før intervjuet. Avislesing var derimot ikke så vanlig på Island og i

Våren 1991 ble det gjennomført en felles nordisk utvalgsundersøkelse av kultur- og medievaner blant befolkningen i Norden. Utvalgenes størrelse varierte mellom 1 600 på Island og 2 500 i Norge og Sverige. Utvalgene ble trukket blant personer i alderen 16-74 år. Oppgavene ble hentet inn ved hjelp av en særskilt post-enquête i Norge, Sverige og Finland. Island hentet inn data via telefonintervjuing, mens Danmark la inn spørsmålene som en del av en omnibusundersøkelse og brukte telefonintervjuing som metode. Svarprosenten varierte mellom 61 prosent i Danmark og 84 prosent i Sverige. Svarprosenten i Norge var 67. Befolkningens bruk av aviser og etermedier ble målt med hensyn på siste dagen/uken, mens befolkningens bruk av ulike kulturtilbud ble målt på basis av de siste 12 måneder. Undersøkelsen har brukt det såkalte "utvidede kulturbegrep" som ramme. Denne undersøkelsen og nordisk kulturstatistikk generelt omfatter derfor også idrettslig aktivitet. Mosjonister er i undersøkelsen beskrevet som personer som minst en gang i måneden pleier å delta i en eller flere av de former for aktivitet som er beskrevet under.

Danmark med prosentandeler på henholdsvis 78 og 70. Avislesing er den aktiviteten som innen de respektive landene varierer minst når befolkningen grupperes etter ulike bakgrunnsfaktorer som kjønn, alder, utdanning og sosial bakgrunn.

Den mest vanlige måten å skaffe seg tilgang til avis på er gjennom

abonnement. I Norge er løssalg også meget vanlig, og betydelig vanligere enn i de øvrige landene. Hele 40 prosent av befolkningen i Norge kjøpte aviser i utvalg, mens tilsvarende tall i de øvrige landene varierte mellom 8 og 23 prosent.

Andelen som leste ukeblader eller tidsskrifter lå på samme høye nivå som for avislesing i Norge, Sverige og Finland, dvs. over 90 prosent. Danmark og Island lå også her lavest. Island lå spesielt lavt med en prosentandel på 46.

Flest ser på TV i Finland, færrest i Danmark

TV-titting var mest vanlig i Finland. Om lag 95 prosent av finnene så på TV siste dag før intervjuet. Danmark hadde den laveste andelen med 76 prosent. Å se på TV var mest vanlig blant personer over 55 år, og minst vanlig i aldersgruppen 20-24 år.

Dette var gjennomgående for alle landene. En viss negativ sammenheng mellom TV-titting og utdan-

ning kunne observeres i Norge, Sverige og Danmark. Det vil si at de med høyere utdanning så mindre på TV.

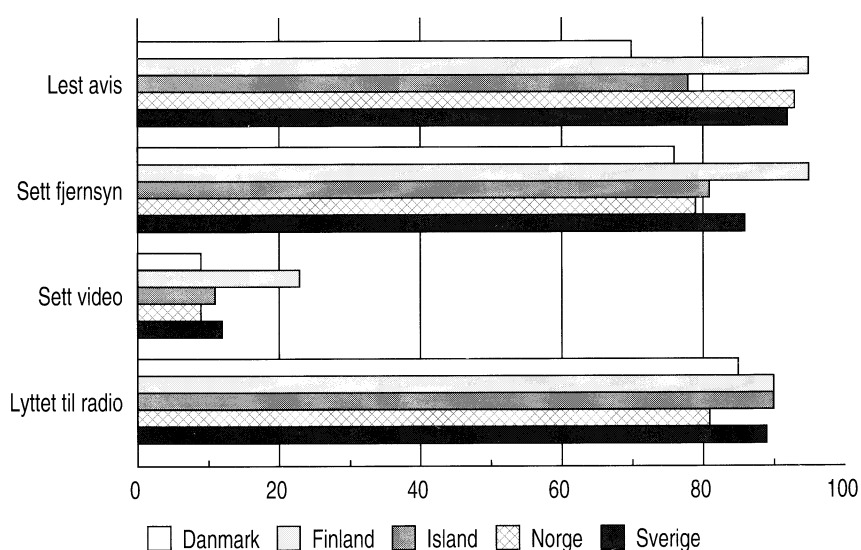
Antall TV-kanaler som er tilgjengelig varierer mellom de enkelte land. Med unntak av Island kunne alle ta inn nabolandskanaler. I tillegg hadde rundt 40 prosent av befolkningen i Norge, Sverige og Danmark tilgang på satellitt-TV. På Island hadde 8 prosent slik tilgang.

I samtlige land hadde de nasjonale rikskanalene størst seeroppslutning. Satellittkanalene hadde størst oppslutning i Sverige, og naturlig nok lavest andel seere på Island. Nyheter var den programtype som hadde flest seere.

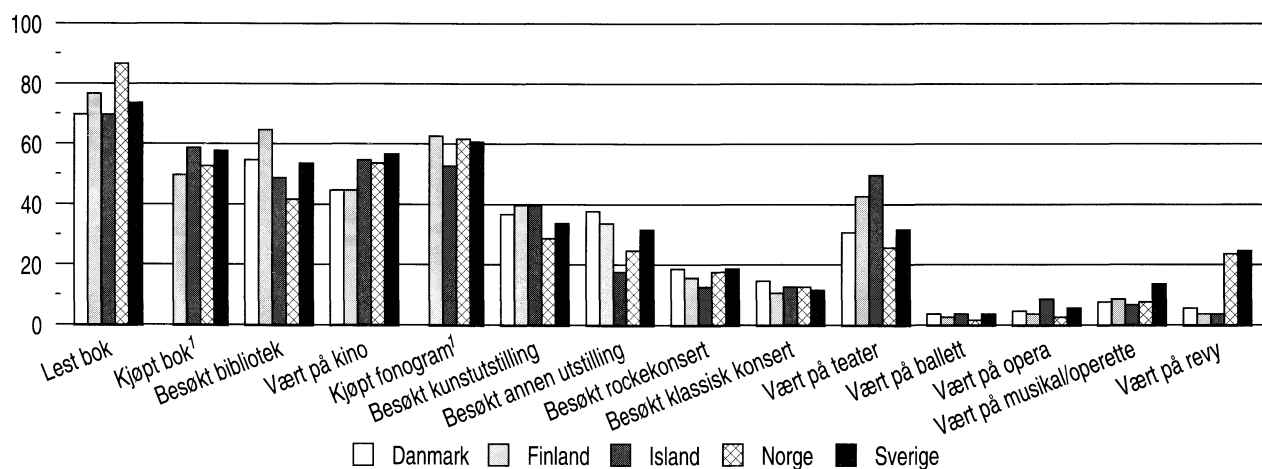
Flest videospillere på Island, men videotitting er mest populært i Finland

Videospillere synes å være mest utbredt på Island. Hele 70 prosent hadde videospiller i hjemmet. Danmark hadde lavest andel med 46

Figur 1: Bruk av massemedier siste døgn. Prosentandeler av befolkningen

Figur 2: Deltakelse i kulturaktiviteter siste år. Prosentandeler av befolkningen

¹ Tall for Danmark ikke tilgjengelig for kategoriene "kjøpt bok" og "kjøpt fonogram" (dvs. CD, LP eller kassett)

prosent, mens litt over halvparten i de øvrige landene hadde videospiller.

Til tross for at mange hadde tilgang på videospiller på Island var det relativt få som hadde sett video det siste døgnet. Klart høyest andel som hadde sett på video hadde Finland med 23 prosent. Deretter kom de øvrige nordiske landene med en andel rundt 10 prosent.

I hele Norden er det om lag like vanlig å høre på radio som å se på TV. Det er også et mønster at de yngre aldersgruppene hører mindre på radio enn de eldre.

Mest vanlig å lese bøker på Island

Det synes å være mest vanlig å lese bøker på Island. Hele 87 prosent oppgav at de hadde lest minst en bok det siste året. Norge og Danmark hadde færrest boklesere med bare 70 prosent. For Norges del er dette en noe lavere andel enn det man fant i Levekårsundersøkelsen 1991, hvor om lag

80 prosent oppgav å ha lest minst en bok det siste året. Ser vi på de virkelige "bokelskerne", de som oppgav at de hadde lest mer enn fem bøker det siste året, var det nesten ingen forskjell mellom landene. Her lå andelen gjennomgående på rundt 45 prosent.

Få besøk bibliotekene i Norge

Norge har den laveste andelen biblioteksbesøkende av de nordiske landene. Bare vel 40 prosent¹ av befolkningen hadde vært innom et bibliotek og lånt en bok det siste året. Finland hadde den høyeste andelen med i underkant av 65 prosent, men også Sverige, Danmark og Island hadde en klart høyere andel enn Norge med mellom 50 og 55 prosent.

Det lave biblioteksbesøket kompenseres ikke av at relativt mange kjøper bøker i Norge. Både i Sverige og på Island oppgav en høyere andel enn i Norge at de hadde kjøpt minst en bok det siste året. Bare Finland lå noe lavere enn Norge (tall for Danmark mangler).

Forskjellige land, forskjellig musikk

Pop, rock og jazz samt folkemusikk og viser er musikktyper som var mer populære i Norge enn i de andre nordiske landene. Dansebandmusikken var mest populær i Finland, Sverige og Norge, hvor 25 prosent av befolkningen hadde lyttet til denne musikktypen siste uken. Islendingene hadde ikke særlig interesse for dansebandmusikk, det var kun 4 prosent av de spurte som hadde lyttet til denne musikktypen den siste uken. Dansebandmusikken var ellers mest populær i de minste kommunene, og blant dem med lavest utdanningsnivå. Jazz og klassisk musikk har på sin side flest lyttere i de nordiske storbyene og blant dem med høyest utdanningsnivå. Andelen som oppgav å ha vært på konserter med klassisk musikk siste året utgjorde fra 11 til 15 prosent av de spurte i de nordiske landene.

Islendingene går mest i teater

Av de forskjellige typer scenekunst som var med i undersøkelsen var

teater mest populært. Andelen teaterbesøkende var høyest på Island med 50 prosent, og lavest i Norge med 25 prosent. For de andre formene for scenekunst var det betydelig lavere andeler som oppgav å ha vært til stede ved en forestilling det siste året.

Operetter og musikaler ble besøkt av mellom 7 og 14 prosent av de spurte. Sverige hadde den høyeste andelen.

Stor variasjon i interessen for revy

Revyer var nokså alminnelig i Norge og Sverige, hvor omtrent en fjerdedel av befolkningen oppgav besøk i løpet av det siste året. I Danmark, Finland og Island lå andelen som hadde besøkt revyer på mellom 4 og 6 prosent. Revyer skilte seg ut fra andre typer scenekunst ved at utdanning hadde lite å si for andelen som oppgav å ha besøkt en forestilling det siste året. For Norges og Sveriges del var det en noe høyere andel som oppgav revybesøk det siste året i de mindre kommunene sammenlignet med de større.

Sangkorene er populære i Norden

Sangkorene var populære i alle de nordiske land, og hadde flere medlemmer enn teatergrupper, orkestre og dansegrupper. På Island var 6 prosent av befolkningen med i sangkor, og i aldersgruppen 55-64 år er hele 14 prosent av islendingene korsangere. For alle de nordiske landene var deltakelse i kor mest alminnelig i de små kommunene og blant kvinner og høyt utdannede.

Finnene og svenskene er sprekest

Islendingene mosjonerer minst, mens svenskene og finnene mo-

sjonerer mest. Kvinnene mosjonerer noe mer enn mennene i alle de nordiske land², og det er også noe mer mosjonsaktivitet blant dem som har utdanning utover gymnasnivå. Mellom 63 og 76 prosent av befolkningen i de nordiske land oppgir å ha vært på spaserturer, sykkel- og skiturer den siste måneden, mens omtrent halvdelen oppgav å ha mosjonert på annet vis den siste uken.

Islendingene konkurrerer minst...

Deltakelse i idrettskonkurranser var mest vanlig i Norge, hvor 17 prosent av de spurte oppgav at dette var noe de pleide å gjøre. Islendingene hadde den laveste andelen med bare 9 prosent av befolkningen. Menn konkurrerte mer enn kvinner, og det var også mer vanlig å delta i konkurranser blant dem med utdanning utover grunnskolenivå.

...men liker å se på

Å være tilskuer på idrettsarrangement var vanligst på Island hvor det gjaldt en tredjedel av de spurte. Det var minst vanlig i Sverige, hvor bare en fjerdedel pleide å gå på slike arrangement. Menn og de yngste aldersgruppene var overrepresentert blant dem som oppgav at de pleide å gå på idrettsarrangement som tilskuere. De med minst og de med mest utdanning var svakt underrepresentert blant tilskuere til idrettsarrangement.

Flere likheter enn ulikheter mellom de nordiske land

Til tross for ulikhetene som er vist mellom landene, er det fellestrekkene som er mest framtrædende i undersøkelsen. At fellestrekkene dominerer når vi undersøker kulturvaner i Norden er ikke så overraskende. Norden har i et interna-

sjonalt perspektiv en felles ramme med hensyn til historie, samfunnsoppbygging og språk. Disse felles forutsetningene bidrar til at det er flere forhold som forener enn som skiller landene i Norden.

1. Ifølge den norske Levekårsundersøkelsen 1991 hadde 36 prosent av befolkningen lånt en bok på bibliotek det siste året.

2. Den norske Levekårsundersøkelsen 1991 finner at menn i Norge mosjonerer noe mer enn kvinner.

Litteratur

Ahlin, Torbjörn (1993): *Kulturvanor i Norden*. Nordisk statistisk skriftserie nr. 62. Nordisk statistisk sekretariat, København.

Månsson, Sten (1993): *Kulturindikatorer i Norden*. Nordisk statistisk skriftserie nr. 63. Nordisk statistisk sekretariat, København.

Statistisk sentralbyrå (1992): NOS C43 *Levekårsundersøkelsen 1991*. Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Vaage, Odd Frank (1992): *Kultur- og mediebruk 1991*. Rapporter 92/12. Statistisk sentralbyrå, Oslo.

Vaage, Odd Frank (1993): *Kultur- og mediebruk 1992*. Rapporter 93/13. Statistisk sentralbyrå, Oslo.

Paul Inge Severeide er seksjons-sjef i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for befolkning, utdanning og regionale forhold.

Robert Ruud er konsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for befolkning, utdanning og regionale forhold.

Søskenrelasjoner:

Fortsatt vanlig med mange søsken og hyppig kontakt

40

De aller fleste har søsken. Blant dem som er født på 1950- og 1960-tallet, er bare 5 prosent enebarn. Å vokse opp som enebarn har vært mest vanlig i Østlandsområdet. Kontakthyppigheten mellom søsken er omtrent den samme i dag som for 20 år siden. Andre kontaktformer, f.eks. kontakt med foreldre og voksne barn, er likevel hyppigere enn søskenkontakt. Det er mest søskenkontakt blant de yngste og eldste.

*Turid Noack og
Anders Barstad*

Er de store familieselskapenes tid snart en saga blott? Eller vil det fortsatt være nok tanter og onkler, nieser og nevøer til å samles til fest om vi ønsker det? Og hva med forholdet til den eldste generasjonen? Vil stadig flere ha eneansvaret for gamle foreldre? Eller er det de yngre generasjonene som er begunstiget, fordi de kan dele omsorg og arv fra foreldre og besteforeldre med stadig færre?

Vår oppfatning av familiemønstre preges i stor grad av stereotypier og kontraster. Det er heller ikke lett å se hvilke følger endringer i fruktbarheten får for forholdet *mellom* og *på tvers* av generasjoner. I denne artikkelen skal vi først vise hvor mange søsken kvinner født fra 1930-årene og fram til 1970-tallet hadde. Det er altså søskenforholdene til kvinner som i dag er mellom 25 til 60 år vi konsentrerer oss om. Å ha søsken er i seg selv ingen garanti for kontakt. Vi skal også se litt på hvor ofte en treffer sine søsken, og hvordan slike familiekontakter har utviklet seg i de siste 20 årene.

Dataene er hentet fra forskjellige intervjuundersøkelser (se ramme) som Statistisk sentralbyrå har gjennomført. Ikke alle søsken som er oppgitt, vil fortsatt være i live. Tallene skulle likevel gi et rimelig inntrykk av hvor store søskenflokker de ulike fødselskullene har vokst opp i, og hvor mye kontakt de har som voksne.

Betydningen av søsken

Tradisjonelt har både psykologer og demografer vært opptatt av søskenforhold. Størrelsen på søskenflokken, den enkeltes plassering i rekkefølgen, avstanden mellom søsken og fordelingen mellom gutter og jenter er forhold som har

Statistisk sentralbyrå har gjennomført to intervjuundersøkelser om familiedanning, Fruktbarhetsundersøkelsen 1977 og Familie- og yrkesundersøkelsen 1988. Hver av undersøkelsene omfatter om lag 4 000 kvinner i alderen 18-44 år. I disse undersøkelsene ble kvinnene også spurt om hvor mange søsken de selv hadde. Alle søsken med unntak av de som måtte være døde før ettårsalder, skulle oppgis.

Levekårsundersøkelsene er intervjuundersøkelser gjennomført av Statistisk sentralbyrå, første gang i 1973. Den siste undersøkelsen ble utført i 1991. Da ble snaut 3 800 personer over 15 år intervjuet.

vært hyppig studert (Eggebeen 1993).

For psykologene har det i første rekke vært spørsmål om hvordan sammensetningen av oppvekstfamilien preger intelligens- og personlighetsutviklingen. Andre har vært mer opptatt av konsekvensene for samspillet i familien og i hvilken grad familieatferd kopieres mellom generasjonene. Vil for eksempel de som vokser opp som enebarn oftere selv nøye seg med ett barn, eller er det snarere motsatt; at enebarna satser på en litt større barneflokk?

Sosiologer har understreket at søskenforhold er en viktig premiss for utviklingen av så vel horisontale som vertikale familieband, det vil si relasjoner på tvers av og mellom generasjoner. Finch (1987) framhever de forpliktelsene som eksisterer mellom voksne familied medlemmer; det være seg å se et-

ter en gammel mor eller far, låne penger til en søster eller bror eller å gi voksne barn tak over hodet. Slike forpliktelser er etter Finchs mening ikke bare normative regler, men må også karakteriseres som moralske normer.

I hvor stor grad slike moralske normer preger slektskapsforhold i dagens samfunn er ikke gitt, men både i forholdet mellom foreldre og voksne barn og mellom søsken synes det rimelig å tillegge slike moralske aspekter relativt stor vekt. Uttrykk som "blod er tykkere enn vann" er fortsatt levende.

Uansett hvor sterkt det moralske aspektet står, er det klart at antallet søsken gir et potensiale for kontakt både mellom søsken (horisontale bånd), og mellom voksne barn og foreldre (vertikale bånd).

De aller fleste har søsken

De aller fleste i alderen 25-60 år har vokst opp med søsken. Å være enebarn er mest vanlig blant dem som i dag er middelaldrende, det vil si kullene som trådte sine barnesko på 1930- og 1940-tallet. Av disse var nærmere én av ti enebarn (tabell 1). Nedgangstider og krig er en nærliggende forklaring. Det fikk mange til å vente med å stifte familie, og da ble det kan hende ikke rom for mer enn ett barn. Blant dem som er født på 1950- og 1960-tallet synker andelen enebarn til godt og vel 5 prosent.

Å være én av to søsken varierer fra hver femte av de eldste (født 1933-37) til hver tredje av de yngste (født 1968). Vi merker oss også at det i alle aldersgrupper er minst like vanlig å være én av tre som én av to søsken. For kullene født fra slutten av 1950-tallet til midt på 1960-tallet er det flere med to søs-

Tabell 1: Antall søsken som kvinner 25-60 år (født 1933-1968) har hatt. Prosent

Alder i 1993 (fødselsår)	Søsken						Antall personer som svarte
	I alt	0	1	2	3	4+	
56-60 år (1933-37)	100	9	21	18	17	35	534
51-55 år (1938-42)	100	8	24	22	21	25	640
46-50 år (1943-47)	100	12	26	25	18	20	866
41-45 år (1948-52)	100	8	27	27	18	20	931
36-40 år (1953-57)	100	6	26	30	20	19	846
31-35 år ¹ (1958-62)	100	4	22	33	21	20	737
26-30 år ¹ (1963-67)	100	5	24	33	22	16	696
25 år (1968)	100	5	32	33	16	13	721

¹ Basert på respondenter født i henholdsvis 1960 og 1965

ken enn med ett. Hver tredje har to søsken mens i overkant av hver femte bare har en søster eller en bror. For alle de andre kullene er fordelingen mellom to og ett søsken ganske jevn.

...og fortsatt vanlig med mange søsken

Av dagens middelaldrende kvinner (født fra 1933-42) har eller hadde om lag halvparten minst tre søsken (tabell 1). For de neste kullene, født fra 1943-67, synker andelen som kommer fra så store søskenflokker, til rundt 40 prosent. Av de aller yngste (født 1968) har 29 prosent minst tre søsken.

Størst andel enebarn på Østlandet

Å være enebarn er langt vanligere for dem som vokste opp på Østlandet, enn for dem som hadde sine første barndomsår i andre deler av landet. Så godt som uten unntak er enebarnandelen høyest blant dem som kommer fra Østlandet, og forskjellene er til dels ganske store. Tabell 2 viser at av dem som i dag er sist i 40-årene (født 1943-47) og som vokste opp på Østlandet, har 18 prosent ingen søsken mot mellom 5 og 11 prosent av jevngamle

kvinner fra de tre øvrige landsdelene.

Selv om enebarnandelen blant kvinnene med østlandsbakgrunn er sunket til mellom 5 og 7 prosent for dem som er født i perioden 1948-68, er dette fortsatt mer enn for de jevngamle kvinnene fra andre deler av landet. For dem som vokste opp på Sør- og Vestlandet, i Trøndelag eller i Nord-Norge, ser det ikke ut til å være noen systematiske forskjeller i andelen enebarn. Variasjonene mellom enkelte aldersgrupper må for øvrig tolkes med en viss forsiktighet. Noen steder er det forholdsvis få observasjoner som ligger til grunn for prosentberegningene.

Også andelen som har vokst opp i store søskenflokker, det vil si med minimum tre søsken, varierer mellom landsdelene (tabell 2). Å måtte bryne seg mot riktig mange søsken var langt mer vanlig for dem som kom fra de andre landsdelene, enn for dem som vokste opp på Østlandet. Selv om andelen med mange søsken er vesentlig mindre blant de yngste enn blant de eldste, er forskjellen mellom Østlandet og resten av landet i behold. Av dem som i dag er under

40 år, har om lag tre av ti som vokste opp på Østlandet minst tre søsken, mens tilsvarende tall for de jevngamle kvinnene med oppvekst andre steder i landet er i overkant av fire av ti. Som for enebarnandelene er det ikke noe klart mønster for forskjeller mellom landsdelene bortsett fra det nevnte østlandsavviket. En betydelig andel har vokst opp i store familier enten de kommer fra Sør- og Vestlandet, fra Trøndelag eller fra Nord-Norge. Vi merker oss for eksempel at av dem som i dag er i slutten av 50-årene (født 1933-37), hadde to tredjedeler av dem som vokste opp utenfor østlandsområdet, minst tre søsken.

Søskenkontakt

I diskusjoner om dagens familieliv er det gjerne den relativt isolerte kjernefamilien og svekket kontakt mellom generasjonene som trekkes fram. De horisontale familiebåndene, det vil si kontakt innen en og samme generasjon, blir ofte glemt. Så langt har vi vist at de fleste i den voksne befolkningen har minst to søsken. Mulighetene for familiekontakt skulle derfor være til stede. Et annet spørsmål er hvor tett kontakt det faktisk er mellom voksne søsken. I denne delen av artikkelen ser vi først på utviklingen i kontakthypphet for hele befolkningen og deretter på søskenkontakt for kvinner i bestemte fødselskull.

Hyppig og stabil søskenkontakt...

Flertallet i befolkningen har jevnlig kontakt med ett eller flere søsken. I 1991 hadde om lag seks av ti i den voksne befolkningen minst månedlig kontakt med søsken (figur 1). Noe mer enn tre av ti hadde omtrent daglig eller ukentlig søskenkontakt. 7 prosent bor sammen med søsken. 13 prosent

Tabell 2: Andel enebarn og andel med minst tre søsken i ulike landsdeler. Kvinner 25-60 år (født 1933-1968). Prosent

Alder i 1993 (fødselsår)	Østlandet		Sør- og Vestlandet		Trøndelag		Nord-Norge	
	Ene- barn	Min. tre søsken	Ene- barn	Min. tre søsken	Ene- barn	Min. tre søsken	Ene- barn	Min. tre søsken
56-60 år (1933-37)	15	44	5	60	8	66	4	64
51-55 år (1938-42)	10	35	7	53	7	53	6	57
46-50 år (1943-47)	18	27	5	48	11	41	10	50
41-45 år (1948-52)	11	29	5	45	1	50	8	49
36-40 år (1953-57)	7	29	4	43	5	43	5	57
31-35 år ¹ (1958-62)	6	30	2	35	2	46	2	60
26-30 år ¹ (1963-67)	5	28	5	46	2	47	3	49
25 år (1968)	6	20	2	40	3	24	9	30

¹ Basert på respondenter født i henholdsvis 1960 og 1965

hadde enten ingen søsken eller hadde kontakt sjeldnere enn hvert år.

Omfanget av søskenkontakten har tilsynelatende endret seg svært lite i tidsrommet fra 1973 til 1991. Også levekårsundersøkelsene i de mellomliggende årene har gitt omtrent det samme bildet av søskenkontakten. Figur 1 viser hvor ofte en "treffer" søsken og andre slektninger. Hvis en i tillegg til dette hadde spurt om telefon- og brevkontakter, ville en fått langt høyere tall for kontaktene.

... men andre kontaktformer er vanligere

Selv om søskenkontakt er relativt hyppig, er det likevel mer vanlig å ha vertikale familiekontakter. Av dem som hadde barn over 15 år som var flyttet hjemmefra, hadde nesten sju av ti minst ukentlig kontakt med barna i 1991. Noe over halvparten (53 prosent) av dem som hadde foreldre de ikke bodde sammen med, hadde minst ukentlig kontakt med foreldrene.

Også vennekontakt, definert som gode venner på stedet, er hyppigere enn søskenkontakt. 68 prosent av de som hadde gode venner på stedet, hadde minst ukentlig

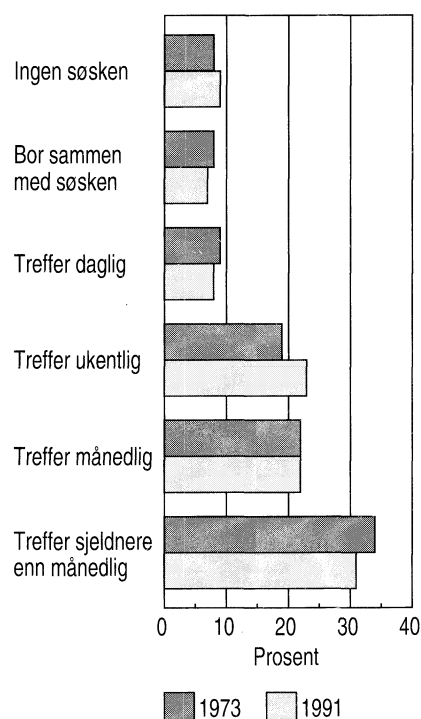
kontakt med disse vennene, mens bare 36 prosent hadde like hyppig kontakt med søsken.

Når en sammenligner tallene for kontakthypighet, må en være oppmerksom på at kontakthypigheten, slik den er målt her, påvirkes av antall mulige kontaktpersoner. I levekårsundersøkelsen blir den intervjuede bedt om å summere antallet kontakter, uansett antall kontaktpersoner. I en familie vil for eksempel foreldrene ha flere barn enn barna har søsken. Videre er det grunn til å tro at antall gode venner på stedet i gjennomsnitt er høyere enn antall søsken. Ulik antall relevante kontaktpersoner bidrar nok noe til de observerte forskjellene i kontakthypighet.

Færre sosiale kontakter: En myte?

Tallene for kontakthypighet gir ingen støtte til utbredte antakelser om større grad av ensomhet og sosial isolasjon i dagens samfunn enn tidligere. Kontakten med søsken ser ut til å være like hyppig som før. Dette er enda tydeligere når en ser på endringene i den vertikale familiekontakten. I 1973 hadde snaut seks av ti foreldre minst ukentlig kontakt med sine

Figur 1: Befolkningen 16 år og eldre, etter grad av søskenkontakt. 1973 og 1991. Prosent

¹ 1973: Befolkningen 17 år og eldre
Kilder: Levekårsundersøkelsene

voksne, fraflyttede barn, i 1991 sju av ti. Bakgrunnen er sannsynligvis en kombinasjon av bedre kommunikasjoner (veitbygging, flyforbindelser, større bilhold m.m.) og mer fritid. Denne utviklingen har vært særlig tydelig blant de eldre, som både har hatt en sterkere økning i fritid enn andre aldersgrupper og som disponerer bil i langt større utstrekning enn for 20 år siden (Haraldsen og Kitterød 1992). Dette øker mulighetene for å ha kontakt med barn og søsken.

Mest søskenkontakt blant de yngste og eldste

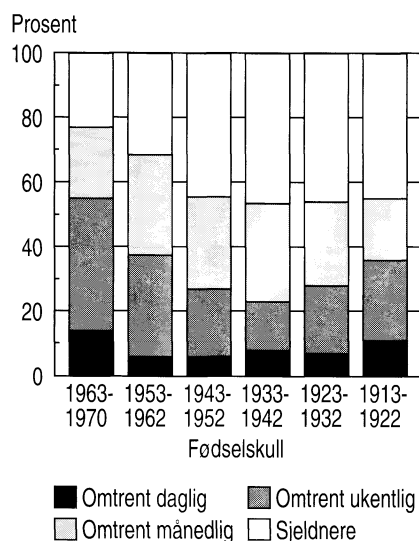
Det er naturligvis store variasjoner i søskenkontakten mellom aldersgruppene. Av kvinner født 1971-74

bor fremdeles over halvparten sammen med søsken. Blant dem som er født 1963-70 bor vel en av ti sammen med søsken. Blant kvinner født 1913-63 er andelen under 1 prosent. Det er med andre ord svært sjelden at kvinner bor sammen med søsken etter at de er blitt voksne, også blant de eldste.

Også kontakten med søsken en ikke bor sammen med varierer en del med alderen. De yngste og de eldste har mest kontakt med søsken. Mens 44 prosent av kvinner født 1963-70 hadde minst ukentlig kontakt med søsken, var andelen bare 24 prosent blant dem som er født 1933-42. Blant de eldre er kontakten noe hyppigere, 36 prosent av kvinner født 1913-22 hadde minst ukentlig kontakt (figur 2).

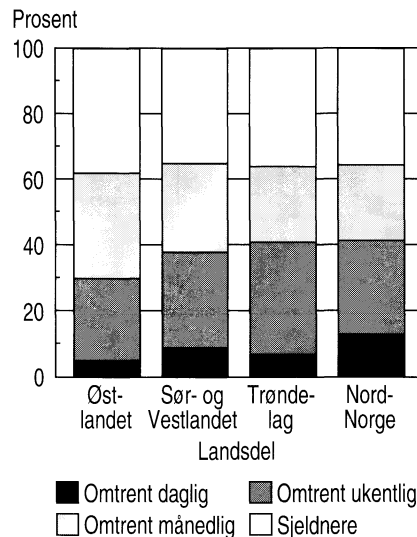
At kontakten er noe hyppigere blant eldre enn middelaldrende kan skyldes en kombinasjon av bedre anledning (mer tid) og større

Figur 2: Grad av søskenkontakt blant kvinner som har søsken de ikke bor sammen med. Prosentall for ulike fødselskull. 1991

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

Figur 3: Grad av søskenkontakt blant kvinner født 1933-1968 som har søsken de ikke bor sammen med. Prosentall for ulike landsdeler. 1991

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1991

behov. Eldre kvinner er oftere enslige og kan ha større behov for hjelp fra søsken og andre familied medlemmer enn middelaldrende kvinner. De har også mer tid til å yte omsorg overfor egne søsken.

Minst søskenkontakt på Østlandet

Omfanget av søskenkontakt er forskjellig fra landsdel til landsdel. Blant kvinner født 1933-68 er det liten variasjon mellom landsdelene i andelen som bor sammen med søsken, men visse variasjoner i hyppigheten av kontakt med søsken en ikke bor sammen med. Det er minst søskenkontakt på Østlandet (figur 3). Relativt få observasjoner i noen av landsdelene gjør at en må være forsiktig i tolkingen. Statistiske tilfeldigheter kan påvirke resultatene. At søskenkontakten er mindre på Østlandet enn i flere andre landsdeler kan skyldes mindre søskenflokker i denne landsdelen

enn andre steder i landet (jf. tabell 2). I landsdelene utenom Østlandet har om lag fire av ti minst ukentlig kontakt med søsken, mot tre av ti på Østlandet.

Fortsatt mange muligheter for familiekontakt

Vi har sett at flertallet av dagens voksne befolkning vokste opp med minst to søsken. Ikke alle søsken vil fortsatt være i live, men de aller fleste har muligheter for å pleie horisontale familieband. Om vi fortsatt samler oss til store familieselskaper vet vi ikke, men uansett hvordan vi møtes ser ikke kontakten mellom søsken ut til å ha blitt svekket i løpet av de siste tiårene.

Litteratur

Eggebeen, David J. (1993): "Changes in Sibling Configurations for American Preschool Children." *Social Biology* s. 27-44, vol. 39, no. 1-2.

Finch, Janet (1987): "Family Obligations and the Life Course." I Bryman et al.(ed.): *Rethinking the Life Cycle*. The Macmillan Press Ltd, London.

Haraldsen, Gustav og Hege Kitterød (1992): *Døgnet rundt. Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90*. Sosiale og økonomiske studier 76. Statistisk sentralbyrå.

Turid Noack er forsker i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Anders Barstad er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekår.

Statistisk sentralbyrå

Statistisk sentralbyrå ble opprettet i 1876 og har siden vært Norges sentrale institusjon for utarbeiding og spredning av offisiell statistikk. I tillegg har etaten en betydelig forskningsvirksomhet på det samfunnssvitenskapelige området. Statistisk sentralbyrå har i dag ca. 850 ansatte og et budsjett på nær 340 mill. kroner. Ca. 20 prosent av virksomheten finansieres ved oppdrag og salg, resten er bevilgninger over statsbudsjettet. Etaten har fire fagavdelinger som er ansvarlig for økonomisk statistikk, næringsstatistikk, personstatistikk og statistisk samordning og utvikling og en forskningsavdeling.

Publikasjoner fra Statistisk sentralbyrå

Statistisk sentralbyrå utgir statistikk og analyser i en rekke ulike serier og publikasjoner:

Ukens statistikk

presenterer ny statistikk og annen aktuell informasjon fra Statistisk sentralbyrå.

Norges offisielle statistikk

formidler statistikk for de enkelte statistikkområder, hovedsaklig i form av tabeller. I denne serien inngår også bl.a. Statistisk årbok, Statistisk månedshefte, Historisk statistikk, Regionalstatistikk og dokumentasjon av statistiske standarder.

Samfunnspeilet og Økonomiske analyser

er tidsskrifter som bringer utdypende kommentarer og analyser. De kommer med henholdsvis 4 og 9 nummer pr. år.

Sosiale og økonomiske studier

er en serie for forskningsformidling hovedsaklig rettet mot kolleger og forskningsmiljøer.

Statistiske analyser

bringer "populære" analyser, som retter seg mot en større leserkrets.

Rapporter

presenterer analyser og metodebeskrivelser i tilknytning til de enkelte forsknings- og statistikkområdene og resultater fra aktuelle prosjekter eller oppdrag.

Aktuell statistikk presenteres også i ulike temapublikasjoner; som f.eks.

Bank- og kredittstatistikk, Månedstatistikk over utenrikshandelen og Bygginfo.

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
0033 Oslo

Telefon: 22 86 49 64/
22 86 48 87
Telefaks: 22 86 49 76

Akademika-
avdeling for offentlige publikasjoner
Møllergt. 17
Postboks 8134 Dep.

Telefon: 22 11 67 70
Telefaks: 22 42 05 51

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway

Returadresse:
Statistisk sentralbyrå
Postboks 8131 Dep.
0033 Oslo

Publikasjonen kan bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 86 49 64
Telefaks: 22 86 49 73

eller:
Akademika - avdeling for
offentlige publikasjoner
Møllergt. 17
Postboks 8134 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 11 67 70
Telefaks: 22 42 05 51

ISBN 82-537-3995-8
ISSN 0801-7604

Pris:
Pr. år kr 145,-
Enkeltnummer kr 45,-

